

Værøy kommune

KULTURMINNEPLAN

2021-2024

1. Forord	side	3
2. Oversiktskart		4
3. Kulturminneplan – hva og hvorfor?		5
4. Hva er et kulturminne?		7
5. Hva er registrert tidligere?		10
6. Historisk overblikk		13
7. Oversikt over kulturminner i Værøy kommune		26
7.1 Breivik		26
7.2 Nordland		32
7.3 Måstad		40
7.4 Røstnesvågen		47
7.5 Sørland		51
8. Andre kulturminner		57
9. Prioriterte kulturminner		65
10. Handlingsplan / tiltaksplan		67
12. Kilder og referanser		68
13. Vedlegg: Oversikt viktige hendelser 1900-2020		69

1. FORORD

Kulturminner er spor etter menneskers liv og virke. Slike spor finnes det mange av på Værøy, men mange er også borte for godt. Og – som Riksantikvaren sier i sin oppfordring til kommunene om å lage kulturminneplaner – «alle har et felles ansvar for å ta vare på kulturminner, kulturmiljøer og landskap for kommende generasjoner».

På Værøy handler kulturminner blant annet om fiskerihistorie – med båter, naust, båtstøer, kaianlegg og fiskehjeller. Det handler om fiskerbondens historie, med bygninger, kulturlandskap, steingjerder og gamle ferdselsveier. Det handler om fuglefangst og lundehund, om kirke, skole, fyrlykter og sjømerker – og om fornminner som gravhauger og hulemalerier. Vi har med andre ord et bredt spekter av kulturminner som forteller viktige deler av Værøys lange historie.

Det er flere gode grunner til å rette oppmerksomheten mot de mange kulturminnene vi har lokalt:

- Kulturminnene kan gi økt kunnskap og forståelse til nålevende og kommende generasjoner om utviklingen av værøysamfunnet.
- Det å løfte fram og synliggjøre kulturminnene vil kunne bidra til økt bevissthet rundt kulturarven – og til å se denne som en ressurs.
- Det er også et mål at planen skal være et godt redskap både for private og offentlige utbyggere og næringsutviklere i kommunen.

Formålet er ikke å verne mest mulig, men å skape økt bevisstgjøring og ta vare på et representativt utvalg kulturminner som er særlig viktig for Værøy.

Kulturminneplanen er en «1.generasjonsplan» og det forutsettes at planen skal rulleres, oppdateres og eventuelt endres med jevne mellomrom.

Arbeidet med innsamling av materiale er utført av kulturkontoret. Innleid prosjektmedarbeider John Roald Pettersen har systematisert informasjonen og ført det meste av kulturminneplanen i pennen.

Takk til alle informanter og bidragsytere i arbeidet med kulturminneplanen.

Værøy 01.11.20

Erling Skarv Johansen
kulturkonsulent

Susan Berg Kristiansen
ordfører

2. OVERSIKTSKART VÆRØY

3. KULTURMINNEPLAN – HVA OG HVORFOR?

Kulturminner er spor etter menneskers liv og virke – og kan være alt fra et historisk bygningsmiljø til et arkeologisk funnsted. Det å skaffe seg oversikt over, og legge en plan for å ta vare på kulturminner, er i all hovedsak en lokal oppgave.

Riksantikvaren

Det er statlige myndigheter gjennom Riksantikvaren som oppfordrer kommunene til å lage kommunale kulturminneplaner. "Alle har et felles ansvar for å ta vare på kulturminner, kulturmiljøer og landskap for kommende generasjoner", skriver Riksantikvaren i sin veileder for kulturminneplaner i kommunene.

"Det er en forventning fra Regjeringen at kommunene registrerer og verdisetter kulturminner og kulturmiljøer som har lokal verdi og innarbeider disse i planer etter plan- og bygningsloven. (...) En kommunedelplan for kulturminner vil være et godt verktøy og gi et solid grunnlag for arbeidet", heter det i Riksantikvarens veileder.ⁱ

<https://www.riksantikvaren.no/Prosjekter/Kulturminne-i-kommunen-KIK>

Å videreføre kulturarven er en investering for framtiden og kan brukes som grunnlag for næringsutvikling, kunnskap og opplevelse i lokalsamfunnene og bidra til å skape attraktive byer og bygder.

Alle kulturminner forvaltes lokalt og tas vare på av eiere og brukere gjennom vedlikehold og skjøtsel. God forvaltning krever kunnskap både om kulturminnene og lokalhistorien og om hva som skal til for å ta vare på disse verdiene. Kommunen er svært viktig som forvalter av kulturminner og miljøer, ikke minst i den daglige virksomheten innenfor mange sektorer.

(Riksantikvaren)

Hensikten med en kulturminneplan

I en informasjonsfolder fra KS (Kommunesektorens organisasjon) og RA (Riksantikvaren) om *Kulturminner og kulturmiljøer i kommunen*, argumenteres det slik under overskriften "Hva er hensikten med kulturminneplanlegging?":

"Gjennom kulturminneplanlegging vil kommunen få økt kunnskap om lokalhistoriske forhold og hvordan de ulike kulturminnene kan brukes og tas vare på. Når innbyggerne blir kjent med egen historie og formidler denne til andre, skapes det merverdi. Kulturminner, materielle som immaterielle, er fellesgoder og ressurser i den lokale samfunnsutviklingen. Det er kilde til kunnskap og opplevelser, gir grunnlag for verdiskaping og styrking av lokal egenart og fellesskap.

Formidling av kulturminner er med på å øke interessen for lokalhistorien og attraktiviteten til kommunen. Gjennom reiseliv og andre næringer kan man legge til rette for verdiskaping basert på kulturarven. Dette bidrar til merkevarebygging og styrking av lokalt særpreg som ramme rundt ulike aktiviteter, som i fritids- og kulturarrangementer og reiselivsattraksjoner."

<https://www.riksantikvaren.no/Aktuelt/Forvaltningsnytt/Informasjonsfolder-om-kulturminner-og-kulturmiljoer-i-kommunal-planlegging>

Oppsummert nevner riksantikvaren følgende punkter som hensikten med en kulturminneplan:

- Økt kunnskap og oversikt over kulturminnene
- Samordne og prioritere kommunenes arbeid på feltet
- Gi grunnlag for tilskudds- og økonomiforvaltning
- Mer effektiv plan- og byggesaksbehandling
- Prioritering av objekter og områder for bevaring og bruk
- Gi retningslinjer og kartfesting i kommuneplanens arealdel

Lovgrunnlag

Kulturminneplanen for Værøy skal etter gjeldende lovverk være førende for plan- og byggesaksbehandlingen i kommunen.

Plan- og bygningsloven §3-1 fastslår at kommunen skal sikre «vern av verdifulle landskap og kulturmiljøer» og «naturgrunlaget for samisk kultur, næringsutøvelse og samfunnsliv».

Gjennom reguleringsplaner skal kommunen «sikre verneverdier i bygninger, andre kulturminner og kulturmiljøer». Loven fastsetter også behandlingsregler for planer og byggesaker.

Værøy kommune har vedtatt en KPA (Kommuneplanens arealdel) 2010-2021 der det heter at «Kulturminner er ivarettatt med hensynssoner og med båndlegging etter kulturminneloven». Dette gjelder automatisk fredete kulturminner som var registrert da planen ble vedtatt.

Kulturminnelova (2013) som beskriver offentlige myndigheters ansvar på kulturområdet, definerer blant annet oppgavene til å «verna om, fremja innsikt i og vidareføra kulturarv».

<https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2007-06-29-89>

Stortingsmelding nr.16 (2004-2005) *Leve med kulturminner* gir også klare føringer for kulturminnearbeidet, og omtaler målet med regjeringens handlingsplan fram mot 2020 slik: «å stoppe forfallet og tapet av verdifulle kulturminner. Politikken skal bidra til at kulturminner og kulturmiljøer kan gi også kommende generasjoner kunnskap og opplevelser. Regjeringen vil at kulturminnene skal bevares som verdifulle ressurser og være med på å skape verdier i levende lokalsamfunn.»

<https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-16-2004-2005-/id406291/>

4. HVA ER ET KULTURMINNE?

I Lov om kulturminner, § 2, defineres et kulturminne slik:

Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.

Eksempler på kulturminner kan være bygninger (boliger, uthus, naust, næringsbygg m.m.), gamle ferdselsveier, kulturlandskap, fartøyer, havner og båtstøer, krigsminner, fornminner osv.

Kulturminnelovens definisjon er relativt trang, og i mange sammenhenger inkluderer man også såkalte "immaterielle kulturminner", som for eksempel kan være stedsnavn, myter og sagn, musikk, matkultur og så videre.

Loven er også konsentrert om såkalt faste kulturminner. Det vil si slike som er plassert i landskapet. Men gjenstander som kan flyttes er også kulturminner. Samlinger i museer, og private samlinger av gamle gjenstander, er eksempler på dette. Private gjenstander som ikke er i en samling, som et gammelt redskap i kjelleren eller en gammel robåt i nauset, kan også være kulturminner.

Det er sterke sammenhenger mellom disse ulike formene for kulturminner – og overgangene kan være glidende. Ofte blir det også et spørsmål om hvor gammel en ting eller et byggverk skal være før det kan kalles et kulturminne.

Røstnesvågen har en rik historie. Noen kulturminner er borte, men telegrafene og andre står fortsatt.

Fortidsminner og nyere tids kulturminner

Fornminne er et synonym for *fortidsminne*. I norsk lovgivning og forvaltning er begrepet i dag erstattet med *automatisk fredet kulturminne*, og omfatter kulturminner fra steinalderen til og med middelalderen. Det vil si alle funn fra tiden før reformasjonen i 1537. Slike minner er automatisk fredet etter kulturminneloven, og det er dermed ikke nødvendig med særskilt fredningsvedtak for disse. Typiske, faste fornminner er gravhauger, rydningsrøyser, hustuffer, fangstgroper og helleristninger.

Nyere tids kulturminner er i lovgivning og forvaltning brukt som begrep for alle kulturminner etter reformasjonen (1537), men som nevnt, i de fleste sammenhenger avgrenset til *faste kulturminner*.

Regelverk – fredning – vern

Alle faste kulturminner fra før 1537 er automatisk fredet etter kulturminneloven § 4, første ledd. Kulturminnet har da en sikringssone på 5 meter rundt selve objektet. Stående bygninger fra før 1650 er også automatisk fredet.

Samiske kulturminner eldre enn 100 år er automatisk fredet etter kulturminneloven § 4, andre ledd.

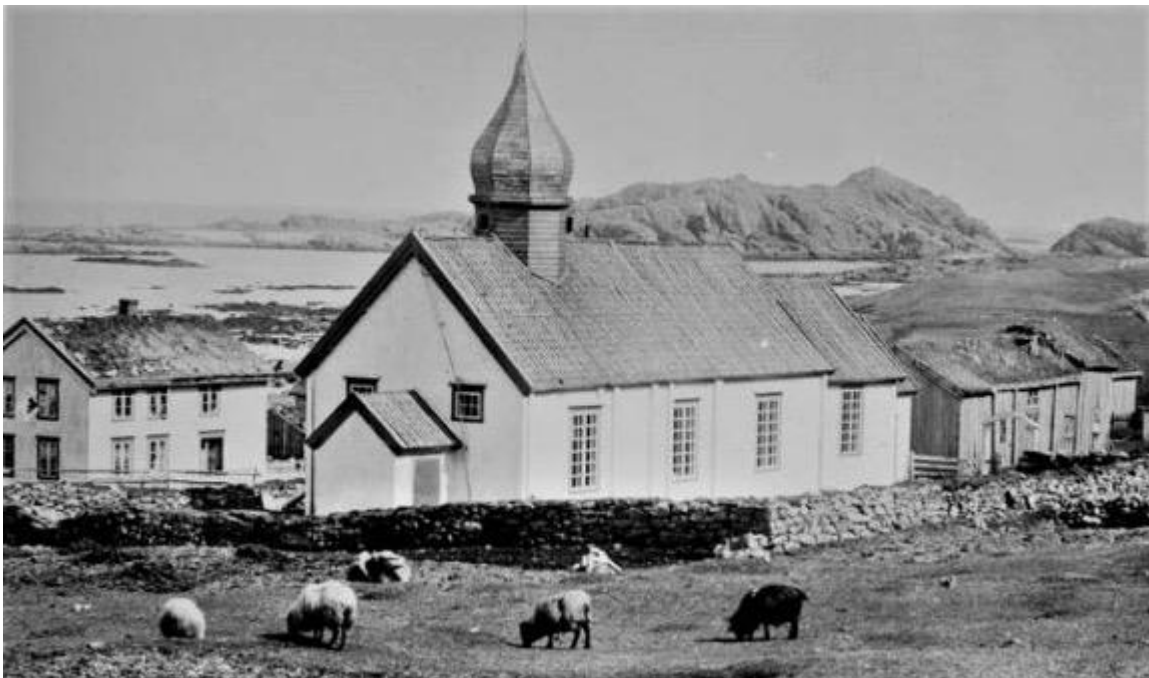
Plan og bygningsloven sier i § 11-8 C noe om hensynssoner, det vil si soner med særlig hensyn til (...) bevaring av naturmiljø eller kulturmiljø.

Et fredet kulturminne kan være fredet ved forskrift (bygninger i statlig eie og kulturmiljøer) eller gjennom vedtak.

Ved tiltak som berører kulturminner og kulturmiljøer som er utpekt som regionalt viktige, slik som i Regional kulturminneplan for Lofoten, skal uttalelse innhentes fra Nordland Fylkeskommune som regional kulturminnemyndighet.

Det er også meldeplikt i saker som gjelder rivning eller vesentlig endring av bygg fra før 1850.

En **listeført kirke** er av Riksantikvaren vurdert som et verneverdig kulturminne. Kirken er ikke fredet, men alle saker som gjelder endringer i eller ved en listeført kirke, også istandsettings- og vedlikeholdstiltak, skal sendes til Riksantikvaren for uttalelse. Kirkelig fellesråd sender søknad via biskopen til Riksantikvaren. Riksantikvaren gir faglige råd om endringer eller vedlikehold, men det er biskopen som gir endelig vedtak etter kirkeloven.

Enkelte kirker her i landet er såkalt «listeført» av Riksantikvaren. Værøy gamle kirke er en av dem. Bildet er fra ca 1900.

Hva betyr "vern"?

Vern blir vanligvis forstått som et tiltak som blir iverksatt for å hindre eller forsinke ødeleggelse av et kulturminne.

I noen tilfeller betyr dette kun å la være å fjerne kulturminnet. Men i mange sammenhenger er dette knyttet til et mål om å sikre kulturminnet mot forfall for all framtid, noe som i praksis ikke er mulig. Spørsmålet blir snarere hvor langsomt forfall en kan oppnå. I noen sammenhenger blir vern misforstått som tiltak for å sette kulturminnet i en slik tilstand at det svarer til dagens moderne krav til vedlikehold, men fastlåst til et bestemt avsnitt av fortida.

Et pragmatisk syn på dette er å si at vern betyr forhindring av ødeleggelse og forsinkelse av forfall.

Fredning er en særlig kategori av vernetiltak. Kulturminneloven opererer som nevnt med to typer fredning. Automatisk fredning av kulturminner som kan er eldre enn reformasjonen (1537), for samiske kulturminner og skipsvrak 100 år eller eldre, og for stående bygninger eldre enn 1650. Ut over dette kan staten gjøre vedtak om fredning av enkeltstående kulturminner som er yngre. Brudd på fredningsbestemmelsene er straffbart.

Verneverdi

Verneverdi er i denne sammenhengen interessant, blant annet fordi utarbeidelse av en kulturminneplan betyr prioritering. Begrepet verneverdi er komplisert, og relevante forskningsmiljø har ulike oppfatninger av dette (arkeologi, historie, kunsthistorie, arkitektur, etnologi), og den offentlige kulturminneforvaltninga har opparbeidd en praksis som skiller mellom nasjonal, regional og lokal verdi. Dette er knyttet til Kulturminnelovens bestemmelser for automatisk fredning og vedtaksfredning men ikke til noen form for faglig resonnement.

Alle kulturminner er lokale fordi de ligger i et lokalsamfunn. For oss har kulturminner verdi alt etter hvor sentralt de står i vår oppfatning av fortida og hvordan våre forestillinger knyttet til kulturminnet er. Verneverdi er med andre ord et subjektivt begrep og i en kommunal kulturminneplan vil det være både mulig og fornuftig å legge inn en selvstendig bedømmelse av verneverdi for et kulturminne.

Framtidig verneverdi

En lokal kulturminneplan bør også være framsynt og vurdere hvilke kulturminner som har potensial for høg verneverdi. For eksempel er nær tilknytning til viktig historie, stort potensial for opplevelser og stort potensial for ny kunnskap kriterier som kan gi høy verneverdi.

Denne planen

I Kulturminneplan for Værøy er det i oversikten (del 7 og 8) i hovedsak tatt utgangspunkt i faste kulturminner. Men også andre typer kulturminner er nevnt, som f.eks. båter og immaterielle kulturminner (stedsnavn, ord og uttrykk, sang og musikk, matkultur m.m.)

Planen er en «1.generasjons-plan». Det forutsettes at den skal rulleres med jevne mellomrom og at det da vil være mulig både å endre og utvide innholdet i planen.

5. HVA ER REGISTRERT TIDLIGERE?

Askeladden

Den offisielle databasen over alle *fredete* kulturminner og kulturmiljø i Norge heter

Askeladden. <https://askeladden.ra.no>

Basen inneholder data fra tidligere fornminneregister, fredningsregister og kirkeregister. Databasen er tilgjengelig på nett for offentlig forvaltning og forskningsinstitusjoner, og skal etter hvert utvides til å omfatte alle prioriterte kulturminner i kommunalt vedtatt kulturminneplaner. Informasjonen vil bli gjort tilgjengelig gjennom publikumstjenesten *Kulturminnesøk* <https://kulturminnesok.no>, som også omfatter kulturminner uten formell vernestatus.

Sefrak

Sefrak er et landsdekkende register over bygninger og rester etter bygninger fra før år 1900. Navnet er en forkortelse for *Sekretariatet For Registrering Av faste Kulturminner*, som var navnet på den institusjonen som påbegynte arbeidet med registeret. I dag ligger ansvaret for registrering og vedlikehold av data hos [Riksantikvaren](#).

Registeret ble bygd opp gjennom et stort anlagt feltarbeid i åra 1975 til 1995. Alle bygninger fra før år 1900 ble registrert, foruten ruiner og en del andre kulturminner. I Finnmark ble grensa for innføring i registeret satt til året 1945. I dag inneholder Sefrak ca. 500 000 objekter, hvorav nesten 400 000 er bygninger som fortsatt står. Skjemamaterialet fra feltarbeidet oppbevares hos fylkeskommunene, mens det meste av fotomaterialet er overført til Nasjonalbiblioteket i Mo i Rana.

Det at et hus er registrert i Sefrak gir det ikke automatisk vernestatus, og legger heller ikke spesifikke restriksjoner på hva som kan gjøres med det. Sefrak-registrert sier ikke noe om objektenes verneverdi. På den annen side kan også objekter som *ikke* er registrert Sefrak ha verneverdi.

Sefrak-registreringer på Værøy

I Sefrak-registeret finner vi i dag rundt 140 objekter i Værøy kommune, men registeret er ikke ajourført etter at registreringene ble gjort i 1989-1990. De aller fleste registreringer som ble gjort da var bygninger fra før 1900, men tallet inkluderer også objekter som var tufter/ruiner ved registrering, og noen «andre minner», altså ikke bygninger.

Svein Tommie Hardy har gått gjennom registreringene, og funnet at hele 95 av bygningene er revet. Av de øvrige er 21 ifølge Hardy «godt restaurert», 17 er ombygd, 5 er i dårlig stand. I tillegg finnes det 3 brønner og 3 ørnhus i registeret. Hardy påpeker også at det er flere bygninger som *ikke* er registrert.

Det bør derfor være et mål å foreta en ny, grundig gjennomgang og oppdatere registeret.

I kartene under kulturminneplanens del 7, "Oversikt over kulturminner i Værøy kommune", ser vi de fleste Sefrak-registrerte kulturminnene ut fra kartleggingen som ble gjort i 1989-1990. Men disse er altså ikke ajour per 2020.

En digital versjon finner vi på nettstedet miljøstatus.no. <https://www.miljostatus.no/kart>

I Kartverkets eiendomsregister *matrikkelen* kan vi også finne opplysninger om de enkelte SEFRAK-bygningene.

<https://www.kartverket.no/eiendom/eiendomsinformasjon/matrikkelen/>

Hus fra ca 1900, Kvalnes.

Noe ombygd hus fra sent 1800-tall, Nordland.

Monrad-huset på Måstad.

Våningshuset på Stølen.

Kulturminneplan for Lofoten

I årene 2003-2007 ble det utarbeidet en *Kulturminneplan for Lofoten* med "utvalgte nasjonalt og regionalt viktige kulturminner i Lofoten". Nordland fylkeskommune stod bak prosjektet, og planen ble vedtatt i fylkestinget i 2007.

https://www.nfk.no/f/p34/if29b44ee-4379-4a79-9f7c-ae9cdd1fd28a/kulturminneplan_for_lofoten.pdf

Den delen som omhandler Værøy, innledes slik:

Værøy har arkeologiske spor tilbake til steinalderen blant annet på Tverrberget og i Gangskardet. I Auster-vågen finnes spor etter et helhetlig gårdsmiljø fra jernalderen. Flere av de utvalgte kulturminneområdene kjennetegnes av stor tidsdybde. Hagsletta inneholder elementer fra steinalder, jernalder, middelalder og nyere tid. Stølen har gårdshaug som skriver seg fra yngre jernalder eller middelalder og et særegent og omfangsrikt båtstømiljø.

Eldre bygningsmiljøer knyttet til fiskerbondens liv og virke finner vi i Breivika og på Nordlandet. Karakteristiske bygningsmiljøer knyttet til fiskerinæringen finnes i Røstnesvågen og på Tyvneset.

Værøy gamle kirke på Nordland, som ble flyttet fra Kabelvåg i 1799, er Lofotens eldste kirke. I miljøet rundt kirken inngår en gårdshaug og et variert bygningsmiljø. Værøy gamle kirke er listeført av Riksantikvaren som kirkebygg fra perioden 1650 til 1850. Sørland kirke er et flott eksempel på arkitekt Harald Sunds virke i Lofoten.

Fraflyttingsgrenda Måstad har et unikt kulturlandskap knyttet til fiske, jordbruk og fuglefangst.

I denne regionale kulturminneplanen er følgende enkeltminner og kulturmiljøer på Værøy utpekt som nasjonalt eller regionalt viktige:

- Måstad
- Eidet
- Hagsletta
- Tverrberget
- Austervågen
- Stølen
- Sørlandsvågen (Sjyen)
- Tyvnes
- Røstnesvågen
- Værøy nye kirke, Sørland
- Gangskardet
- Storholmen (del av Hundholmene)
- Breivik
- Nordland, miljø rundt Værøy gamle kirke

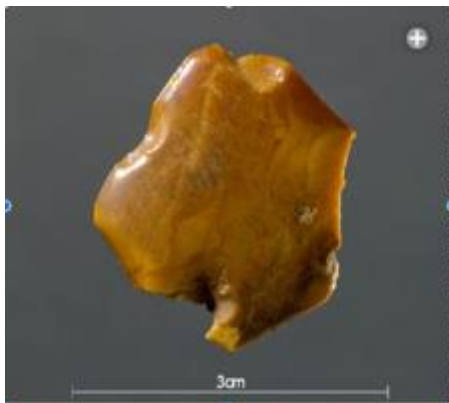
6. HISTORISK OVERBLIKK

6.1 Den eldste historia

Når kom de første værøyværingene og slo seg ned her på øya?

Svaret er naturligvis at det vet vi ikke – for de etterlot seg ingen kulturminner vi kjenner til. Det vi vet med sikkerhet, ut fra arkeologiske funn, er at det var mennesker her for rundt 3000 år siden, i yngre steinalder. Det forteller hustuffer med blant annet pilspisser, rester av skiferkniver og en «hammer» av rullestein – funnet på Austervågneset, på Sørland og ved prestegården på Nordland. Men sannsynligheten for at det bodde jeger- og fangstfolk på Værøy mye tidligere enn dette også, er stor. Det vet vi fra funn andre steder i Lofoten. Og årsaken til at mennesker valgte å slå seg ned her ute i havet for flere tusen år siden er opplagt: For det første var Lofoten og Vesterålen noen av de første områdene i det som i dag er Norge, som ble isfrie – for rundt 13 000 år siden. For det andre: Værøy og naboøyene lå midt i et forlokkende matfat, fylt av fugl, fisk og sjødyr.

Den neste perioden det er gjort vesentlige funn fra på Værøy, er jernalderen (ca.500 f.kr – ca.500 e.kr.). Fra denne perioden er det gjort flere gravfunn, blant annet på Prestholmen, Eidet, Sørland og Tyvneset, med ulike gjenstander i tillegg til skjeletter. Blant de fineste gjenstandene er ei sølvnål med glassperle, funnet på Nordland, og ei draktspenne i bronse, funnet i rullesteinsura Molla.

Gravfunn fra Sørland: Et ravsmykke, skadet i kantene men med spor etter hull for opphengning. Slipt og glattpolert.

Bosetting siden år 700

Det finnes lange perioder som det ikke er gjort funn fra, og som vi derfor ikke med sikkerhet kan si om øya har vært befolket eller ikke. Perioden fra steinalder til vikingtid «skjuler seg i et slør av mystikk», skriver Dag Sørli i *Øyfolket*, bind I. Men de siste 1300 årene, fra ca år 700, kan vi være temmelig sikre på at det har vært mer eller mindre sammenhengende bosetting på Værøy. Og når vi kommer til middelalderen, begynner vi også å få skriftlige kilder som kan fortelle noe om livet på Værøy.

Den første skriftlige kilden er erkebiskop Aslak Bolts jordebok fra ca. 1430, en oversikt over alle eiendommer som tilhører erkesetet. På Værøy, eller «Weðerøyom» som Bolt skriver, er det kun to gårder eller gårdparter som kirken eier, og som det skal betales leie for. Det er «Seluagom», Selvåg, som er bygslet bort for ½ spann smør, og Mostad, der 1/3 av gården er

bygset bort for samme verdi. En interessant tilleggsopplysning er at leien for Mostad opprinnelig var 20 alen vadmél! Det er den eneste gården i Lofoten og Vesterålen der leie blir betalt i vadmél, og det forteller oss at sauehold var en vesentlig del av gården inntekter. Omtrent på samme tid, i 1432, er det at italieneren Pietro Qurinius og hans mannskap strander på Røst etter et forlis. Qurini skrev senere en detaljert beretning om oppholdet på Røst, som gir et unikt innblikk i dagligliv og levkår ytterst i Lofoten tidlig på 1400-tallet. Qurini nevner ikke Værøy, men det er all grunn til å tro at livet på Røst og Værøy ikke var vesensforskjellig. Folketallet på Røst på denne tiden er for øvrig 120 sjeler.

Sauehold har vært viktig på Værøy i mange hundre år, og var omtalt allerede i 1430. Bildet er fra sauesanking i Tverrberget på 1960-tallet.

«Et armt og fattig prestegjeld»

En annen interessant skriftlig kilde er fogd Erik Hansens Schønnebøls *Een saare kortt Doch Sandru beskriffuelse om Lofoten, Vesteraallen, Annenes, Røst och Verrøen* fra 1591. Schønnebøl forteller dels hva han selv har sett, og dels hva hans «trofaste» folk i fogderiet har fortalt ham. Værøy og Røst beskrives som et armt og fattig prestegjeld der det «i gamle dager har vært et stort og merkelig kjøpmannskap og handelsbruk hvis like ikke har vært noen andre steder i hele Nordland». Men i dag er det bare rester igjen av de «fortreffelig bygninger og herlige husene, som har vært med murte skorstener», og de fattige folkene som bor på øyene nå, kan med stor nød få så mange fisk at de kan ha til sin daglige føde og opphold, skriver fogden.

Hvorvidt Schønnebøls beretning var så «sannferdig» som han hevdet i tittelen, er usikkert. Mange historikere har stilt spørsmålsteget ved om fogden faktisk var så langt ut i Lofoten som til Værøy og Røst, eller om han bare har referert noe som er blitt fortalt.

Uansett er det

et faktum at det gjennom tidene har gått opp og ned på Værøy, både hva gjelder folketall og levkår. Like opplagt er det at svingningene i levkår har nær sammenheng med forekomstene av ressurs nr 1 her ute i havet: fisken.

Og fra middelalderen og fram mot vår tid finnes det gradvis mer og mer dokumentasjon på hvordan tidene har skiftet

6.2 Nyere tid

I kulturminnesammenheng betegner "nyere tid" alt etter reformasjonen i 1537. Det kan nok diskuteres om "nyere tid" er et godt begrep å bruke på det som foregikk for 400-500 år siden, men i vår sammenheng må vi forholde oss til denne inndelingen. Alle kulturminner fra før 1537 er nemlig automatisk fredet.

Det følgende er et forsøk på et streif gjennom Værøys historie i denne «nyere tid».

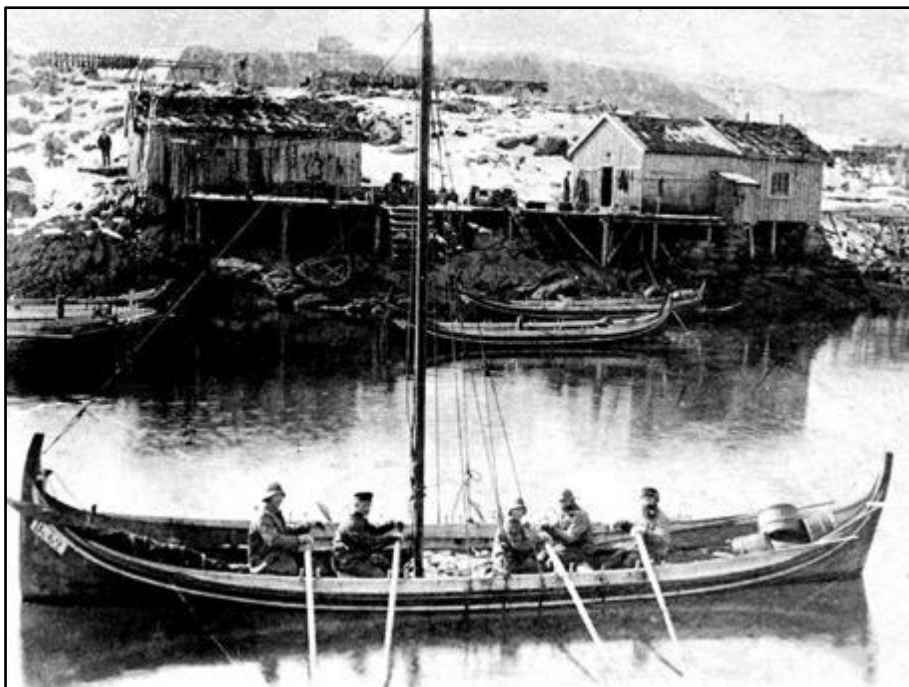
Fisken

Som tidligere nevnt er det én hovedgrunn til at folk – i fortid og nåtid – har funnet det tjenlig å bo på Værøy. Den hovedgrunnen heter fisk, først og fremst torsk. Derfor vil også Værøys historie, inkludert kulturminnene, nødvendigvis være sterkt knyttet til fisk og fiskeri.

Som en kuriositet kan vi nevne en statistisk opplysning som med all tydelighet forteller hvor viktig fisket har vært: I 1930 var det bosatt 282 yrkesaktive menn på Værøy (16-65 år). 277 av disse, 98 prosent, var fiskere!

Fram til tidlig middelalder kan vi, litt forenklet, si at langs nordlandskysten levde folk av en kombinasjon av fiske, fangst og jordbruk. Men fra ca. 1300 vokste fiskeriet fram som hovednæring.

For Lofotens del handler dette aller mest om tørrfisk. Et enestående produkt, men i all hovedsak produsert for eksport, og dermed med mange usikre faktorer. For en befolkning som var helt avhengige av fisket, kunne det svinge fra rikdom til fattigdom i løpet av en sesong eller to – alt avhengig av tilgangen på torsk, fiskeprisene og forholdene ute i det fjerne markedet.

Fra Røstnesvågen.

Tørrfisken – det unike produktet

Det årlige innsiget av skrei, like velkommen på yttersida som på innersida, var grunnlaget. Tørrfisken var det unike produktet som gjorde Lofoten til et velrennomert merkenavn i store deler av verden. Store ord ligger langt framme på tunga når vi snakker om tørrfisk fra Lofoten, men de kan nesten ikke bli for store når vi ser det i historisk perspektiv.

Fortellingen om handel med tørrfisk starter for mer enn 1000 år siden. Gravfunn fra merovingertida (570-800 e.Kr.) viser at det allerede da fantes høvding- og stormannsslekter i Nord-Norge, og at det foregikk handel med land på kontinentet. Det er all grunn til å tro at en av de viktigste handelsvarene var tørrfisk. Fra rundt år 1000 fortelles det i England om tørrfisk fra Norge, og i 1180 ble en norsk knarr full av tørrfisk frarøvet lasten i Yorkshire. Hvor mye av denne særegne eksportvaren som ble tatt i land og tørket på Værøy, vet vi ikke. Men vi vet at den i all hovedsak kom fra Lofoten, og vi vet at Vågar, den første nordnorske byen, vokste fram etter år 1000 – basert på tørrfiskhandel. Og siden den tid har torskefisket og tørrfisken hatt en helt sentral plass i utviklingen av hele Lofoten – også Værøy.

De samlede verdiene tørrfisken har skapt, er umulig å regne ut. Men det er et historisk faktum at viktige kulturskatter i Norge, som Bryggen i Bergen og Erkebispegården og Nidarosdomen i Trondheim, i stor grad ble bygd på inntekter fra tørrfiskhandel. «Det var ikke Olav Kyrre som grunnla Bergen, det var tørrfisken», skriver historiker Geir Berge i boka *Tørrfisk*.

Tørrfiskhjeller i Røstnesvågen, trolig rundt 1920.

Jektefart

For å nå markedene, måtte fisken først fraktes til Trondheim eller Bergen. Der ble fisken solgt, eller byttet mot nødvendige varer som det var behov for i et øysamfunn langt mot nord. Ikke minst var mel en vare man var avhengig av å få tilført.

De som fraktet fisken sørover, og nødvendige varer nordover, var jektene. Jektebruket var i flere hundre år en helt avgjørende forbindelse mellom Nord-Norge og resten av landet.

Fra slutten av 1600-tallet utviklet det seg et *bygdefar-system*, der en jekteskipper (jekteeier) stod for frakt og handel mellom fiskerbøndene og handelsmennene i Bergen. Bygdefar var en avtale mellom fiskerbøndene i et område og jekteskipperen om frakting av tørrfisk til Bergen, og gav skipperen klare rettigheter til denne fraktinga. Ordningen ble stadfestet i 1739 ved de såkalte jekteartiklene.

Den første jekteskipperen som er navngitt på Værøy er Henrik Nolte, som i 1610 betalte skatt som jekteskipper. Ifølge jordboka fra 1599 eide Nolte 12 vog jord på Sørland, og var dermed den tids eneste «væreier» på Værøy.

Wågen Værøy vinteren 1914.

Væreier?

Om «væreier» er et riktig begrep å bruke når man skal fortelle historien om Værøy, kan diskuteres. Dag Sørli skriver i *Øyfolket* (bind I) at den tradisjonelle definisjonen av en væreier ikke passer for Værøy. Det var aldri noen som eide gård og grunn i et helt fiskevær, og som fiskerne stod i et avhengighetsforhold til, slik vi kjenner det fra andre steder i Lofoten. Det nærmeste vi kommer er kanskje den nevnte Henrik Nolte, som var handelsmann, jekteskipper og jordeier på Sørland, men uten at fiskerne var forpliktet til å levere fangsten til ham. Da Lofotloven fra 1857, om havdeling og regulering av fisket, omsider ble gjeldene også for Værøy og Røst i 1916, var det innberettet vinterfiske for følgende fiskevær på Værøy: Røstnesvågen, Kvalnes, Sørland, Mostad, Teisthammeren og Hundholmen. På det tidspunktet var det bare Hundholmen som var på én eiers hand, og som kunne betegnes som «væreier».

Før vi forlater denne kortfattede fiskerihistorien for Værøy, er det to forhold som må nevnes – begge like viktige for utviklingen av fiskeriene: Redskaper og båttyper.

Overgangen fra det opprinnelige håndsnøret til mer effektive redskaper som garn, line og not, fikk stor betydning da disse gradvis ble innført fra slutten av 1700-tallet og utover 1800-tallet. Enda større betydning fikk motoren. Vi snakker om ikke mindre enn en revolusjon da årer og segl ble avløst av motordrift tidlig på 1900-tallet.

Dag Sørli skriver i *Øyfolket* (bind I) at motoren først ble tatt i bruk av fremmed-fiskerne som rodde for Værøy. «Værøyfiskerne studerte nok disse fartøyene og de nymotens innretningene grundig, men det gikk noen tid før de bestemte seg». Den første båten som fikk installert motor på Værøy – var trolig i 1910 – men det tok mange år før det ble vanlig. Til å begynne med ble det satt inn motorer i de litt større nordlandsbåtene. Ikke alltid var det like vellykket – siden de ikke var bygd med tanke på annet enn seil og årer.

Småkvalfangst på Værøy

Allerede i 1936 ble det satt i gang med hvalfangst på vågekval (opptil 10 meter lang og veie opp mot 10 tonn) fra båter på Værøy. Da ble det montert kanon på 38-fotingen *Falken*, og etter hvert fulgte flere etter. Båtene var jo ikke store i den tida, det var ikke mulighet for å ta inn hvalen om bord, så den måtte slepes til lands for flensing i fjæra. Etter hvert fikk de

installert en utliggerbom på den ene siden av båten og port i skutesida på den andre siden, noe som gjorde at hvalen kunne tas inn ved å dra den på tvers av dekket med vinsja. Dette forenklet arbeidet betydelig. Båtene ble etterhvert større, fra 45-fotinger på 1950- og 60-tallet, via 70-fotinger på 1970- og 80-tallet. Den båten som ennå er i drift på Værøy, har navnet *Småhaug Senior* og er 90 fot. Fangsten forgikk tidligere kun i Vestfjorden, og til tider også på Røstbanken (yttersida av Lofotøyene). Med større båter, dro Værøyværingene både til Grønland, til det østlige Barentshav og til Bjørnøya og Spitsbergen. På Værøy finnes i dag én bedrift, Astrup Lofoten, som foredler hvalkjøtt.

Fiskerbonden

Jordbruk har aldri vært noen stor næring på Værøy. Til det er de naturgitte forholdene for krevende. Men i likhet med resten av den nord-norske kyststripa, var jordbruk og fiske en vanlig og nødvendig kombinasjon. «Fiskerbonden» var et viktig element i kystsamfunnet gjennom flere hundre år.

Feskarbonden og andre kvinnfolk var tittelen på ei bok som kom ut i 1992, basert på intervjuer med 75 eldre kvinner fra Lofoten. Tittelen peker på en viktig side ved historien om den tradisjonelle fiskerbonden: At dette ikke var en mann alene. Fiskerbonden var et hushold, der kone og barn var minst like viktige som mannen. Fiskerbonde er en fellesbetegnelse på de som levde av en kombinasjon av landbruk og fiske. Noen vil definere fiskerbonden som en «primærnæringsstruktur». Langs store deler av norskokysten var kombinasjonen helt nødvendig, fordi verken fiske eller landbruk gav nok utbytte til å fø familien. Men ved å legge store deler av gårdsarbeidet på kona og yngre barn, og eventuelt ta eldre sønner med på fiske, kunne far i huset dra på fiske og sørge for hovedinntekten.

Også på Værøy var fiskerbonden i lang tid en dominerende og helt sentral struktur i befolkningen. De mange gårdsbrukene, med bolighus og en liten fjøs, som vi fortsatt kan se når vi beveger oss rundt på øya, er en dokumentasjon på dette. I kulturminne-sammenheng fortjener derfor fiskerbonden, både mannfolk og kvinnfolk, en sentral plass.

Slåttonn på Tyneset. Frithjof Haug med familie.

Ku og sau – og lite fôr

I matrikkelen fra 1667 finner vi de første opplysningen om husdyrhold på Værøy. På hele øya er det talt opp 57 kyr, 18 ungnaut og 252 utgangersauer. Tallene er beskrivende for jordbrukshistoria på øya; noen kyr som gav melk og smør, men først og fremst sauer. Den grønne øya var som skapt for sauehold, med gode og saftige utmarksbeiter i fjellene. Lenge var utgangersauen enerådene, og rundt 1880 forteller sokneprest Reinert Svendsen at det skal finnes rundt 2000 utgangersauer på Værøy og Mosken. Tradisjonen med utganger sauer holdt seg lengst på Mosken, der det gikk sauer ute helt til i 1955.

Blant kulturminnene som i dag kan fortelle husdyrhistorie, finner vi noen fjøs og uthus – men framfor alt steingjerder og innhegninger. De blir omtalt senere i denne planen.

Selv om det var godt med beitemark i fjellene, var det ett problem som gjennom alle tider skapte utfordringer for fiskebøndene på Værøy: Mangel på slåttemark, og dermed mangel på fôr. De store flatene egnet for dyrking var det smått med, så det meste av «slåttemark» fant man i fjellene. Det var tungvint – og farlig. Nest etter ulykker på sjøen, var det i perioder ulykker under høyberging som krevde flest menneskeliv på Værøy. Og selv om man hadde tilleggsfôr i form av tang og tare, og «løype» (kokt fiskeavfall), så måtte mange dra langt av gårde for å slå gras. Fraflytta gårder i Vest-Lofoten var ett av målene, men også til Beiarn og Gildeskål dro værøyværingene for å drive skrapslått.

(Se også del 7.3 Måstad, «Slåttonn i fjellet»)

Måstad: Fiskerbondesamfunn med mer båt og fisk enn jordbruksland.

Kommunikasjoner

Historisk sett har enhver befolket øy vært avhengig av sjøtransport som kommunikasjonsmiddel. Så også med Værøy. Men Værøy lå vanskelig til, og i mange hundre år var værøyfolket avhengige av vær som tillot at en robåt eller seilbåt kunne legge ut på sjøen. Da jektene på 1600-tallet begynte å frakte tørrfisk sørover og andre varer nordover, var dette en stor forbedring. Men jektene seilte ikke mange turene i året.

På 1800-tallet var dampskipene blitt en realitet, også langs kysten i Nord-Norge. Men de lokale rutene som etterhvert kom på plass i Lofoten, hadde en lei tendens til å snu i Moskenes. Moskstraumen var fryktet. Først i 1873 kunne en begeistret sokneprest skrive at Værøy hadde hatt damskipsbesøk både i januar, februar og mars, og at det derfor gikk så mye raskere med postgangen nå! Gradvis ble dampskipsanløpene flere, først og fremst under vinterfisket, men etter hvert også med faste, ukentlige anløp. Et nytt kapittel ble skrevet i 1909, da det i tillegg til lokalbåtene som gikk langs Lofotveggen østover, kom på plass en fast forbindelse tvers over Vestfjorden til Bodø. Det gav helt andre muligheter, blant annet for korrespondanse med Hurtigruta. En milepæl var det også da gode, gamle «Røst» ble avløst av den bilførende båten «Mosken» i 1975. «Mosken» hadde plass til ni biler, og gikk ruta Bodø-Værøy-Røst seks ganger i uka. En gang i uka var den innoom Reine. I 1990 ble «Mosken» avløst av nyferga «Røst» med plass til 50 biler, og sambandet var etablert med Bodø-Moskenes-Værøy-Røst som faste anløpssteder.

Dampskipet «Mosken» anløper Værøy.

Lokalbåten «Røst» gikk fra 1959-1975.

Fra høsten 1970 åpnet det seg en ny mulighet for persontransport til og fra Værøy. Redningshelikopteret som var stasjonert i Bodø gikk i persontransport Bodø-Værøy-Røst når det ikke var ute i andre oppdrag, et tilbud som ble satt stor pris på. Men ruten ble ofte kansellert fordi helikopteret måtte skjøtte sin egentlige redningsoppgave. Fra 1973 overtok derfor Widerøe ruten, og drev denne med helikopter fram til kortbaneflyplassen på Værøy ble åpnet i 1986. Dessverre ble gleden kortvarig, siden flyplassen ble stengt for godt etter den fatale ulykken 12.april 1990. En Twin Otter fra Widerøe styrtet rett etter avgang og alle de fem ombord mistet livet.

Siden 1993 har det vært drevet fast helikopterrute til og fra Værøy.

Veier

Tradisjonelt var det havet som bandt folket i Nord-Norges kystbygder sammen. Det gjaldt særlig øysamfunn som Værøy. Men mot slutten av 1800-tallet skjøt utbyggingen av veier fart, etter at fylkesformannskapet i Nordland opprettet et eget veifond i 1888. Allerede året etter sendte Værøy sin første søknad til fondet, og ba om en bevilgning på kr 1000,-. Før 1889 fantes det ikke veier i ordets egentlige forstand på Værøy. Det skulle også gå mange år før de første kjøreveiene ble realisert. Riktig nok hadde folk både på Sørland, Nordland og Måstad opparbeidet tråkk som fungerte som veier, men det var sterkt behov for forbedringer. 1000 kroner var mange penger på den tiden, og fylket stilte krav om like stor andel fra kommunen dersom de skulle bevilge penger. Med et samlet kommunebudsjett på bare litt over 2000 kroner, var dette kravet umulig å innfri for Værøys del. Kirkeveien mellom Sørland og Nordland var prioritert på topp, men til tross for at den første utstikningen skjedde i allerede i 1884, og til tross for forslag om at kommunens andel kunne bestå av «pliktarbeid» fra innbyggernes side, ble planene stående i stampe i mange år. Først i 1905 bevilget fylket de første 500 kronene til «påbegynnelse» av veien, og da også Sognestyret i Værøy bevilget penger, kom arbeidet i gang. I 1908 kunne den kommunale vegkomiteen skrive at «Med veganlegget går det nå bra. Fra Nordland mot Breivik er det opparbeidet 633 meter. Omtrent like langt er en kommet med vegen på sørsiden av øya».

I 1909 var parsellen mellom Sørland og Røstnesvågen fullført, men ikke før i 1913 var det mulig å kjøre med hest og vogn fra Sørland til Nordland. 30 år etter at veien første gang var stukket ut. Men den største veiutfordringen på Værøy stod igjen: Vei til Måstad. Ikke minst var parsellen fra Måstad til Eidet en stor utfordring. Der måtte folk i tilfelle henge i tau for å lage spregningshull for dynamitten! Arbeidet kom i gang, også her fra begge sider, og en stor del av dette ble utført som «nødsarbeid» i de harde 1920- og 1930-åra. Men dessverre: i 1940-åra ble veiprojektet oppgitt. (Se også kulturminneplanens del 7.3 Måstad).

I «nødsarbeidsårene» ble det også bygd andre veier, blant annet til Tyvneset, Kvalneset og Marka, og det ble også bygd enkle veier opp til fjellbeitene i Sørland, Breivik og Måstad.

Gangskaret, slik Theodor Kittelsen så det i 1902.

Post og telegraf

20. november i 1843 sendte sokneprest Grønvold på Værøy et brev til en venn i Kristiania (Oslo). Brevet kom fram i slutten av februar året etter. 106 dager hadde det tatt! Nå var det nok flere uheldige omstendigheter som var årsaken til den ekstra trege postgangen med akkurat dette brevet, men postgangen til og fra Værøy midt på 1800-tallet kunne være svært variabel. Særlig det siste stykket av «bipostruten» ut til Værøy, over Moskstraumen, kunne sette en stopper for posten i flere uker dersom været var dårlig.

Etter at dampskipene begynte å trafikere rutene i Lofoten, ble postgangen mer stabil, men helt fram til 1894 var det en «båtpostfører» som måtte sørge for det siste stykket mellom Moskenes og Værøy. Siste mann i denne stillingen var Torstein Hansen fra Nordland, som med en halvfemtrømning (større nordlandsbåt med fire rom og et halvrom) og tre mann skulle sørge for at posten kom fram minst hver åttende dag i fiskesesongen.

Poståpneriet var i mange år på Nordland. Det første «Værø postaabneri» ble åpnet i 1853 med lensmann Eriksen som poståpner. Men etter at posten begynte å komme med dampskip, og Røstnesvågen ble anløpssted, flyttet også poståpneriet dit. Men på Nordland, der blant annet presten hadde sin bopel, fikk de på nytt eget åpneri fra 1912, og dette var i virksomhet helt fram til 1973. Da ble «Sørværøy i Lofoten» eneste poståpneri på øya, og navnet ble endret til Værøy. Samme år, i midten av februar, kunne landpostbud Karl Eriksen kjøre historiens første postrute med bil på Værøy.

På grunn av det innbringende Lofotfisket, var deler av Lofoten tidlig ute med å få telegraflinjer. I 1861 stod den første linja utenfor hovedtelenettet ferdig, og forbandt flere fiskevær mellom Aust-Lofoten og Sørvågen. Men Værøy og Røst lå alene ute i havet, og måtte vente. I 1906 kom gnisttelegrafen på Røst åpent, men telegrafmasta som i optimismens navn ble reist også på Værøy i 1903, ble stående uvirksom i mange år. Etter utallige kommunestyrebehandlinger med ditto brev til statlige myndigheter, og en delegasjonsreise til

hovedstaden (finansiert av sognestyret), kunne endelig Værøy telegrafstasjon i Røstnesvågen åpne i desember 1910.

Telegrafan i Røstnesvågen ble åpnet i 1910.

Endelig strøm!

Fram til 2.verdenskrig lå store deler av Lofoten i mørke. Med unntak av noen mindre, lokale kraftverk, fantes det bare noen få bensindrevne aggregat som leverte elektrisk strøm til det nærmeste nabolaget. Folk fra Værøy hadde sett disse aggregatene når de var i Lofoten, og tanken om å skaffe noe slikt også til Værøy var nærliggende. Noen annen form for strøm va utenkelig.

I april 1946 oppnevnte kommunestyret sin første «Elektrisitetsnemnd», med Michael Michaelsen som formann. Året etter fikk øya sitt første aggregat, men før den lysende framtid skulle bli en realitet for flertallet på øya, måtte det bygges ledningsnett, og først i januar 1951 kunne de slå på lys i hus etter hus på Værøy. En stor hendelse! Men aggregatene var kostbare, dyre i drift, og de hadde begrenset kapasitet. Derfor var det en revolusjon når den «umulige» tanken om å strekke sjøkabel fra Å til Værøy ble realisert 10 år senere.

Hovedarbeidet ble utført sommeren 1961, og den 17.februar 1962 kunne Lofotstrømmen kobles til. Værøy hadde endelig blitt elektrifisert!

I de senere år er det blitt lagt ny kabel til øya. Deretter er alle kabler gravd ned over hele øya – som samtidig fikk tilgang til fiber.

Vannforsyning

Fram til det ble bygd kommunalt vannverk i Rømdalen i 1956 var det store problemer både for vanlige folk og fiskeindustrien å skaffe nok vann og av tilfredsstillende kvalitet. I perioder måtte driften av fiskebruk innstilles på grunn av vannmangel. Det var så ille at enkelte fremmedfiskere måtte ta med seg vanntønner når de dro til Værøy på fiske.

Allerede i 1897 var den vanskelige vannforsyningen oppe til debatt i kommunestyret, og etter hvert kom det noe økonomisk støtte fra staten til å grave nye brønner. Disse ble omtalt som «statsbrønner», og slike ble det etablert på Kvalnes, Tyvnes, Gullaksla og Kvitvarden, i tillegg til Hundholmen og Hjellholmen. De to sistnevnte ble kondemnert før 1950.

På Nordland fikk man ved hjelp av sysselsettingsmidler og stor dugnadsinnsats felles vannverk allerede i 1953 som da ble de første på øya med innlagt vann. Imidlertid var det likevel ikke nok vann etter at det kommunale vannverket ble ferdig i 1956. Derfor forsøkte man på slutten av 1970-tallet å finne mere vann ved hjelp av borehull. Det ble boret 4-5 hull, et forsøk som viste seg å være meget vellykket.

Dagens vannforsyning er basert på grunnvann fra borehull på Sørland og Breivik. I tillegg ble det bygd et nytt sjøvannsanlegg i området Vika i 1999, som forsyner alle sjømatproduzentene på øya med sjøvann av høy kvalitet.

Folketall

De første opplysningene som kan fortelle noe om folketallet på Værøy finner vi i en såkalte «reformsatsen» fra 1598. Da er det oppført «bønder 20», noe som kan tyde på et samlet folketall på 100-120 personer. I manntallet fra 1666, som bare registrerte «mandkiøn», var det ifølge presten 60 slike. Det kan tyde på et folketall fortsatt på bare 120-130 personer.

Mer sikre og kontinuerlige folketellinger har vi fra 1801, da det bodde 192 personer på Værøy. Utdrag fra folketellingene viser følgende endringer:

1855: 230

1875: 361

1900: 656

1930: 941

1950: 1175

1960: 1218

1970: 1088

1990: 900

2019: 725

Etter «toppåret» 1960 var det en jevn nedgang i folketallet, med noen mindre økninger enkelt år. På 2000-tallet har folketallet ligget relativt stabilt på mellom 700 og 800.

De fire gårdene eller «bygdene» på Værøy var Måstad, Nordland, Breivik og Sørland. Sørland har i alle folketellinger hatt flest innbyggere, men Nordland var lenge senteret på øya. Det var her kirka lå og det var her presten bodde. Men Sørland hadde plass til flere gårdsbruk, og etter hvert bedre havnemuligheter.

Befolkningen økte betydelig fra litt utpå 1800-tallet, og på Måstad opplevde de en mangedobling i mellomkrigstida. Den lille bygda med noen få innbyggere nærmet seg raskt 150 innbyggere. Men uten havn og vei, og uten ekspansjonsmuligheter, ble den også den første fraflyttingsgrenda. De siste fastboende flyttet fra Måstad i 1974.

Siste 50 år

Etter andre verdenskrig var båtene blitt større og aktiviteten på land var stor. I 1950 var det rundt 30 fiskekjøpere på Værøy, og alle tok imot fisk om vinteren. Om sommeren var det mindre virksomhet, men fisk ble likevel tatt imot. Utover på 60-tallet ble det etablert tre filetfabrikker; Røstnesvåg Fiskevær, Ivar Nordgård på Tyvneset og Cato Fagertun ved Sjen. I dag er det ikke filetfabrikker for hvitfisk på Værøy, og antallet kjøpere er redusert til ni. Disse kjøper til gjengjeld svært mye fisk, spesielt om vinteren, men alle som driver fiske, får også levert hele året. I Røstnesvågen er det etablert en stor bedrift som har endret landskapet

nedenfor gamle Røstnesvåg Fiskevær. Her tar *Lofoten Viking* imot alle typer industrifisk (sild, lodde, makrell, tobis m.m.), samt skrei om vinteren. Landskapet utover mot fyrodden er svært mye endret, og når det i tillegg er etablert heliport øst for havna, er området fullt ut utnyttet.

I 2007 fikk Værøy oppgradert havna i Sørlandsvågen for rundt 200 millioner, i regi av Kystverket. Havna ble tømt for sjø ved at et spunsverk ble satt ut tvers over ytre havn, og sjøvannet pumpet ut. Arbeidet var ferdig til vinterfisket 2008, og havna er nå rundt 9 meter dyp overalt. Dette medfører at store frysefartøy kan komme inn. Etter 1990 er det kommet flere større båter til Værøy og det er nå både 80-, 90- og 100-fotinger på øya. Det ble også bygd nye, solide kaier, og fiskebåtene ligger nå ved kaiene – ikke som tidligere i fortøyninger ute på Vågen. Gamle kaier og bygninger ble revet og erstattet av nye, funksjonelle innretninger som lettet arbeidet og oppfylte nødvendige krav. Etter at Værøy også fikk etablert sikker vannforsyning ved hjelp av grunnboring, er det blitt etablert tre store produsenter av lutefisk. Disse tre (*Astrup Lofoten, Brødrene Berg og Brødrene Andreassen*) produserer rundt 40 % av all lutefisk som selges i Norge. Dette sikrer arbeidsplasser året rundt, og folketallet på Værøy har derfor stabilisert seg på rundt 750. Mange av de som arbeider på fiskebrukene på Værøy, er fra landene rundt sørlige Østersjøen, som Polen, Latvia og Litauen.

Oppsummert

Kort oppsummert: Værøy har en lang og spennende historie, og deler av denne historien kan vi se spor av gjennom konkrete kulturminner – som beskrives nærmere på de neste sidene. En av utfordringene, både når det gjelder formidling av historien og tiltak for å ta vare på deler av den (kulturminnene) – vil være å vise sammenhengene mellom de ulike elementene. Det vil si sammenhengen mellom de naturgitte forholdene, den historiske utviklingen og dagens Værøy. Dette kommer vi tilbake til i kulturminneplanens del 9 og 10, prioriteringer og tiltaksplan.

OVERSIKT OVER KULTURMINNER I VÆRØY KOMMUNE

7.1 BREIVIK

Breivik har vært den minst befolkede av bygdene på Værøy. Opprinnelig én gård, delt første gang på 1860-tallet og senere oppdelt i noen flere bruksenheter.

Til tross for beskjeden bosetting, har Breivika flere viktige kulturminner. Det gjelder særlig spor etter typisk fiskebondemiljø, med naust, støer, våningshus, uthus og et stort antall godt bevarte steingjerder – og ikke minst det som trolig er Værøys eldste bolighus:

Lensmannsgården.

I *Kulturminneplan for Lofoten* (Nordland fylkeskommune 2008) er Breivika omtalt slik:

«Breivika er et bygningsmiljø fra 1800-tallet bestående av eldhus, bolighus, brønn, naust og landskap med flere nausttufter og båtstøer. I tillegg har miljøet våningshus og fjøsbygninger fra 1900-tallet, samt flere bygninger knyttet til fiskerbondens liv og virke».

I Sefrak-registeret (bygninger fra før 1900) er det oppført 14 objekter i Breivik-området: naust, ruiner etter naust, våningshus, eldhus, brønn, tuft etter jordkjeller, ruin etter sommerfjøs, og tuft etter damperi på Hundholmene. Registreringene ble gjort i 1989-1990 og bør oppdateres.

OVERSIKT KULTURMINNER

Automatisk fredet:

Ingen

Nyere tids kulturminner:

- *Lensmannsgården*. Trolig oppført siste halvdel av 1700-tallet. Godt vedlikeholdt, er under restaurering. Privat eie. *Se tekst under.*
- *Naust*. Det ligger flere gamle naust i området ved Lensmannsgården. Noen er restaurert, andre er det bare ruiner igjen av. Opprinnelig lå det tre åtringsnaust her. Særpreget ved at veggene er oppmurt av stein. Andre naust er av nyere dato. *Se tekst under.*
- *Støer og vorrer*. Det finnes flere typiske og godt bevarte båtstøer og vorrer i Breivika, godt synlige fra Nordlandsvegen. Den største, Nystøa (også kalt Storstøa), ble bygd i mellomkrigstida. Noe skadet etter uvær.
- *Eldhus*, trolig fra 1880, på bnr. 4.
- *Brønn*, fra 1800-tallet, ved Lensmannsgården.
- *Tuft etter jordkjeller*, på Sørparten. Det er også murer etter en jordkjeller like over Lensmannsgården.
- *Rester av to sommerfjøs*, nedenfor Dalsbakken (før Breivikdalen).
- *Steingjerder*. *Se tekst under.*
- «*Melkeveien*». Gangvei fra sommerfjøsene (ruiner) opp til Breivikdalen der kyrne gikk på beite sommerstid. Deler av veien er hellelagt, for at det skulle være enklere for melkerne å gå.
- *Hundholmen*: *Se tekst under.*

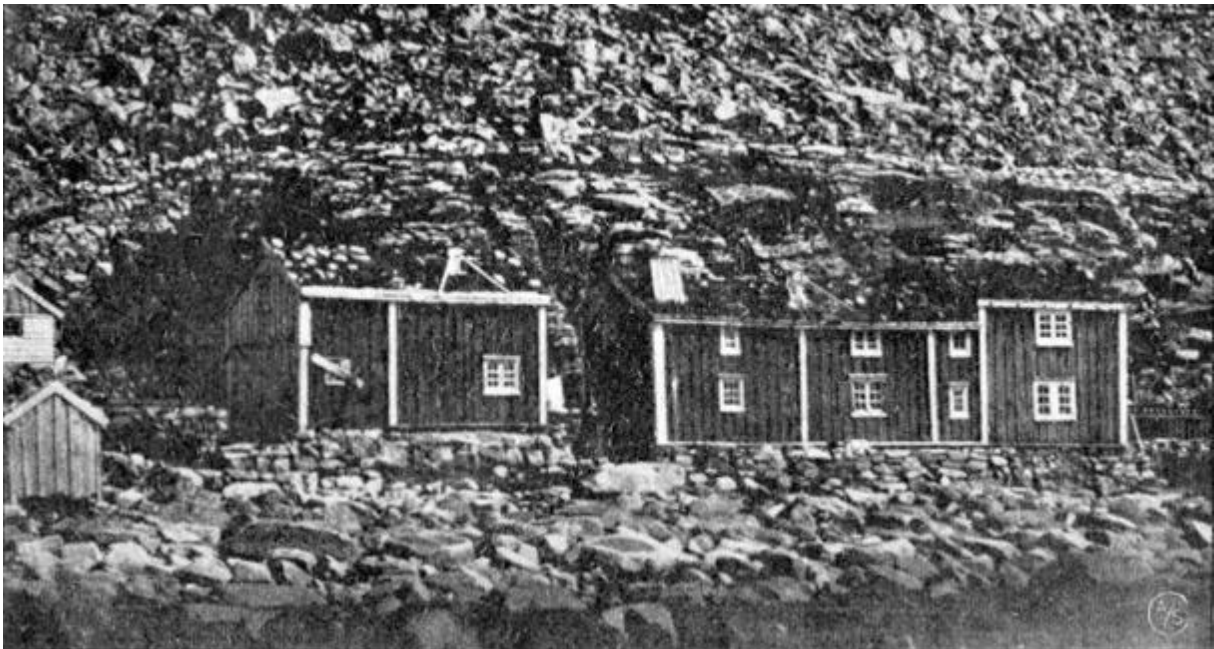

«Melkeveien», gangveien opp til Breivikdalen.

Naust og rester av naust ligger på rekke og rad i Breivika, og flere båtstøer er godt bevart.

LENSMANNSGÅRDEN

Lensmannsgården fotografert ca. 1870.

Mye tyder på at Lensmannsgården er Værøys eldste stående bygning, om vi ser bort fra gammelkirka på Nordland. Hvor gammel Lensmannsgården faktisk er, vet vi ikke. Men i kirkeboka fra 1790 omtales Hans Torstensen med bosted Breivik, som omkommet på sjøen. Torstensen var født i 1751, og huset hans må vi regne med var satt opp noen år før han døde, på 1780-tallet eller tidligere. Folketellingen i 1801 omtaler 13 personer i én familie, inkludert tjenestefolk og fosterbarn.

Første lensmann som bodde i huset var Jakob Eriksen, som kom til Værøy i 1790. Han gikk av i 1838, og ble etterfulgt av Einar Hardi som omkom i en drukningsulykke i Breivikbukta i 1842. Neste lensmann, Caspar Scheldrup, omkom også på sjøen. Julaften 1845 var han og to andre på vei hjem fra Røst etter å ha gjennomført den lovpålagte folketellingen der. Ved Kvalnesodden på Værøy gikk det galt, og de tre ble aldri funnet igjen. Etterfølgeren, Hans Eriksen, fikk imidlertid virke i 34 år som lensmann og bodde i Lensmannsgården. Det samme gjorde Thomas Aldern Eriksen, lensmann fra 1878, men som etter hvert bygde egen bolig i Breivik. Neste lensmann, Fredrik Rønning, overtok boligen, men rev huset og tok det med til

Molde da han sluttet i 1907. Da var det også slutt på 117 års sammenhengende lensmanssete i Breivik.

Huset har gjennomgått flere endringer opp gjennom årene, både utvendig og innvendig. Nåværende eier er i gang med å tilbakeføre huset til slik det en gang var, og har blant annet restaurert de fleste av vinduene og skiftet ut treverk som hadde råteskader. Eier ønsker å frede huset, og har fått positiv tilråding fra Riksantikvaren.

Dør som kan være fra 1700-tallet.

Kjøkkenet, oppusset 2019.

Brønnen ved Lensmannsgården.

NAUSTENE

Før krigen var det vanlig at det ble oppbevart opptil 10 åtringsbåter i naustene i Breivik. Det var båter som hovedsakelig kom fra Vega, samt noen fra Bodin og Gildeskål, for å drive vinterfiske i perioden januar-april – og som deretter ble lagt i opplag i Breivika. Det måtte 20-25 mann for å få båtene på land og inn i naustene. Noen måtte heises opp under taket for å få plass til alle. To av naustene restaurert i nyere tid.

STEINGJERDENE

Det er mange forseggjorte steingjerder i Breivika.

Bare murene står igjen etter sommerfjøsene.

Når du går på tur i kulturlandskapet på Værøy ser du at det ligger mange gamle steingjerder på kryss og tvers mange steder på øya – særlig Breivika og Måstad. All rydding av land opp gjennom tidene har på en eller annen måte innbefattet arbeid med stein. For rydningsarbeidet er stein et problem, men som byggemateriale er den en ressurs. Steingjerdene beskyttet innmark og dyrkingsarealer, og de kunne avgrenset fegata, der husdyrene ble ledet fra fjøset til utmarka. De ble også satt opp som eiendomsgrenser. Når nye arealer ble tatt i bruk, måtte store mengder stein brytes opp og fraktes vekk. Enten ble de lagt i rydningsrøys på et sted som var lite egnet for dyrking, eller de ble brukt til å bygge steingjerder.

Rydningssteinen var velegnet til bruk i gjerder fordi den hadde varierende størrelse, og dette benyttet folk seg av med stor kreativitet. Bredden på steingjerdet varierer ofte etter mengden av stein på ulike deler av dyrkingsarealet og etter hvor lett eller vanskelig det var å frakte dem ut. Steingjerdene krevde ettersyn og vedlikehold. På ettersvinteren eller tidlig om våren kunne man se skadevirkningene av tele og fjorårets beite. Tiden var inne til å foreta vedlikehold før dyrene ble sluppet på beite. Ifølge tradisjonen kunne det bli sanket stein i flere år før steingjerdet ble bygget og så lenge arbeidet varte.

Kunnskap om lokalt klima, vær og vind, var ofte avgjørende for plasseringen av steingjerdene, hvordan de gav lé for dyr og planter samt motvirket jorderosjon eller hindret fokkdannelser av snø. Jordbruk på Værøy har aldri vært noen nok til livberging, men en viktig attåtnæring til fisket. Det var alltid nødvendig med noen sauer og aller helst ei ku eller to selv om det var både tid- og arbeidskrevende. Kombinasjon fiske og husdyrhold – stort sett til eget bruk – var for mange nødvendig for å bli sjølberget opp gjennom tidene. I Matrikkelen for 1667 fikk vi de første offisielle tall for jordbruket på øya. Da var det til sammen 252 utgangersauer på Værøy. De aller fleste hørte til oppsitterne på Sørlandsgården. Presten på Nordland var likevel største «gårdbruker» med store eiendommer og mange husdyr. Omfanget av husdyrhold har nok variert gjennom tidene, men var trolig størst rundt 1900 og rett etter siste verdenskrig – hvor det var nesten 2000 sauer på øya. I tillegg noen kyr, hester, geiter, griser og høns.

Innhegninga man jagde de ned i for å samle sauene, står fortsatt noen steder. Murt opp av stein, formet omtrent som en trakt. Med en port på langsiden opp mot lia, der sauene ble jaget ned, og en port ned mot fjæra i tuten på trakta.

Steingjerdene er viktige kulturminner. De dokumenterer forfedres slit og står som monumenter over tidligere tiders livberging.

HUNDHOLMAN

Hundholman øst for Breivik består av fire holmer og noen skjær. Holmene har ikke vært bebodd, men på den største, Storholmen, har det vært rorbuer og trandamperi. Murene etter trandamperiet står der fortsatt, det samme gjelder restene av en såkalt statsbrønn. Det finnes også kulturminner i form av fortøyningsbolter på Storholmen, Sandskjæret og Lyngholmen. Rorbuene ble trolig satt opp i siste halvdel av 1800-talet. Vinterstid var det den gang ikke havneforhold verken i Breivika, Teisthammeren eller på Nordland. Men på Hundholman kunne man komme til med båt.

Det stod minst ni rorbuer på Storholmen, kanskje 11. Det var i hovedsak Vegaværingene som hadde rorbuer der. Tidlig på 1900-tallet ble noen av rorbuene flyttet, blant annet til Breivik. Det var vanlig at Breivikfolket tok vare på og pusset på åtringene til Vegaværingene etter vinterfisket. Michael Breivik slo seg ned på Hundholman og fikk bygd brygge og kai der i 1938. Han var også den siste som drev fiske fra holmen.

Statens havnevesen skjøt ut og laget brønn på Storholmen, og det var kjent for å være godt vann der.

Hundholman var også kjent for å være et bra eggvær. Særlig måsegg kunne det være mye av. I tillegg var Storholmen brukt til beite for værere, som skulle holdes adskilt fra resten av sauene på sommeren.

Da *Lofotloven* i 1916 ble gjort gjeldende også for Værøy og Røst, var Hundholman et av værene som var registrert at det ble drevet vinterfiske fra.

Statsbrønnen på Hundholman.

7.2 NORDLAND

Nordland utgjør nordøst-spissen av Værøy. Her finner vi rekke kulturminner, med et tidsspenn fra steinalder fram til nyere tid.

Det viktigste enkeltobjektet er uten tvil Værøy gamle kirke, som er Lofotens eldste kirke. Bygd i Kabelvåg 1714*, flyttet til Værøy i 1799, og med en altertavle med helt unik kirkekunst. Andre viktige kulturminner er prestegården, gammelskolen med museumssamling, våningshus, fjøs, nausttufter og støer, kirkegården, den gamle kirkestien og en rekke fornminner i form av gårdshaug, gravrøyser og gravfelt.

I *Kulturminneplan for Lofoten* er Nordland omtalt slik: «Gårdshaugen på Nordland ligger tett inntil Værøy gamle kirke. Kirken er (...). Kirkestedet er trolig fra middelalderen, men gravhauger og funn på strandbremmen øst og vest for kirkestedet/prestegården viser bosetting på Nordland tilbake i jernalderen. Området omfatter også stående bygninger, blant annet prestegården fra slutten av 1800-tallet med hovedbygning fra 1898. I tillegg er det flere våningshus fra 1800-tallet med fjøs og uthus, samt nausttufter og båtopptrekk. Området er et sammensatt og variert miljø med stor tidsdybde».

Sefrak: I kartleggingen gjort i 1989-1990 ble det registrert 22 objekter fra før 1900 på Nordland, inkludert Teisthammeren. 11 av disse var rødmerket, det vil si at det er meldeplikt ved endring eller riving. Det er behov for oppdatering av registeret.

Nordland på 1950/1960-tallet. Bilder utlånt av Steinar Torstensen.

Kirkegården på Nordland. Både de enkelte gravminnene og kirkegården som helhet er kulturminner.

Støene på Nordland: F.v. Hermansenstøa, Lyderstøa, Peder Endresenstøa, Torsteinsstøa, Hartvigstøa, Rønningstøa, Eiksetstøa.

Automatisk fredet

- Gårdshaug, bosettings-/aktivitetsområde vest for kirka (Id 37415-1)
- Gravfelt ved prestegården (Id 37394)
- Gravrøys på Prestholmen (Id 8073-1)
- Gravhaug ved Sjøberget (Id 67716-1)
- Bosetting-/aktivitetsområde ved Sjøbakken (Id 37626)
- Hustuft ved Mollbakken (Id 63433-1)
- Gravfelt Mollbakken (Id 57333)
- Haug/groplokalitet Moln (Id 67983)

SPOR FRA STEINALDER TIL MIDDELALDER

Det er gjort en rekke gravfunn og løsfunn som kan fortelle brokker av Værøys eldste historie. På Nordland er det blant annet funnet spydspisser og beinfragment fra steinalder, draktspenner, fiskeangler og sverd fra jernalder/vikingtid, og gjenstander av kleberstein, elfenbein og hvalbein fra middelalderen.

Et av funnene ble gjort av fire gutter fra Nordland i 1913. De var på tokt i Mollbakken, den store rullesteinsura på sørsida av Nordland, og fant rester av to gravrøysjer. I den ene grava lå det to draktspenner i bronse, datert til slutten av vikingtida/900-tallet.

Disse spennene, og flere andre funn, befinner seg nå på Norges arktiske universitetsmuseum/Tromsø museum.

Kartet viser automatisk fredete kulturminner (R) og Sefrakregistrerte bygninger (trekant-symbol).

Nyere tids kulturminner

- *Værøy gamle kirke* fra 1714*, flyttet til Værøy 1799. Se egen artikkel.
- *Prestegården*. Den gamle prestegården og miljøet rundt er som helhet et viktig kulturminne, med historie langt bakover i tid. Gården var i lange perioder Værøys største gårdsbruk. Hovedbygningen på prestegården er fra 1898, og under oppføringen ble det også brukt materialer fra den tidligere prestegården som stod på samme tomt. Til gården hører og Borgstua fra før 1870, og hønehuset, opprinnelig et eldhus fra ca. 1870. *(se kommentar under)
Prestegården fikk i 2013 Fortidsminneforeningen Nordlands bevaringspris. Prestegården er i privat eie og drives i dag som serverings- og overnattingssted.
- *Gammelskolen* fra 1881. Privat museum med rundt 5000 gjenstander. Se egen artikkel. Påbygd i 1953 (?) med ekstra etasje for bl.a. sløyd, håndarbeid og gymnastikk.
- *Våningshus og uthus* fra før 1900 (flere), rødmerket i Sefrak-registeret, se kart.
- *Støer og rester av naust*. Se foto med billedtekst.
- *Kirkestien*. Fra Teisthammeren går det en sti over Muskardet til Prestegården og Værøy gamle kirke. Dette var kirkeveien som ble brukt før det kom vei til Nordland (1913), for de som ikke kom sjøveien til kirka.
- *Svarvbua*. Fiskerbu fra 1901 på Svarvan i Moskstrømmen. Se egen artikkel.
- *Teisthammeren*. Opprinnelig prestegårdsgrunn, husmannsplass kjøpt av Torstein Hansen i 1878. Et våningshus er Sefrak-registrert. Første molo bygd i 1926, nytt og større moloanlegg i 1976.
- *Mosken*. Mur etter provisorisk «fjøs» ved Austlimolla på sørøstsiden. Trolig brukt som skjul for utegangersauer. Rester etter steingjerder/samlegrind ved Sørsanden.
- *Nordlandsbåt Tossengården*. I nauset til Tossengården står en treroring bygd rundt 1900, trolig den eldste nordlandsbåten bygd på Værøy som fortsatt eksisterer.

*Om Prestegården; kommentar fra Ola Torsteinsen:

Jeg tror at «Prestnauset» som nå står ved Hammarn også er fra den tiden da prestegården ble bygd (slutten av 1890-tallet). Prestnauset sto opprinnelig ved Barnstøa på Sjubakken, og var

etter det jeg har hørt stedet der man kom med båt fra Sørland for å ha barnedåp, derav navnet Barnstøa og Barnberget. I følge Norleig ble naustet flyttet til Hammarn ca 1930, og ble etter hvert overtatt av Hartvik Torstensen (min far).

VÆRØY GAMLE KIRKE

Med byggeår i 1714* er Værøys gamle kirke det eldste kirkebygget i Lofoten. Men kirka ble ikke bygd på Værøy. Den gjorde først tjeneste som kirke i Kabelvåg i Vågan kommune, før den nennsomt ble plukket ned, fraktet til Værøy på to jekter og reist på nytt i 1799. Forklaringen er denne: I Kabelvåg innså man på siste halvdel av 1700-tallet at kirka der var for liten, og en ny kirke ble reist. Men tømmeret i gammelkirka var godt, og biskopen visste at det var behov for fornyelse på Værøy. Etter en bispevisitas i 1750 var kirka der omtalt som «et nedrigt Klaake-hus», og til alt overmål ble den rasert av en storm i 1790. Dermed ble gammelkirka fra Vågan ny kirke på Værøy.

Kirka har gjennomgått flere ombygginger og endringer, men har hatt sitt nåværende utseende fra ca. 1900. I mange år var den hvitmalt, men etter et større vedlikeholdsarbeid på midten av 1970-tallet fikk den tilbake sin opprinnelige røde farge. Kirka har gjennomgått en omfattende restaurering som ble avsluttet i 2017.

Altertavla fra Vågan fulgte med da kirka ble flyttet i 1799. Tavla er trolig laget av Povel Kolset fra Nordmøre, og har også vært gjenstand for endringer. Et sted er det anført at tavla ble «oprettet», det vil si reparert, i 1746, mens den fortsatt var en del av Vågan kirke. Det helt spesielle med altertavla er de detaljerte figurene nederst. De er utført i alabast, et mykt, kalkholdig materiale som er mye brukt til ornamenter og statuer, og alabast-figurene i Værøy gamle kirke er laget i Nottingham i England rundt 1430.

I kirkene som stod på Værøy før 1799, var det også verdifull kirkekunst, bl.a. englefigurer, krusifiks og en alterkalk fra rundt 1500. Disse gjenstandene befinner seg nå ved Tromsø Museum – Universitets-museet, ved oldsakssamlingen ved Universitetet i Oslo og ved Kunstindustrimuseet i Oslo.

*Kildene er sprikende når det gjelder byggeår i Vågan for Værøy gamle kirke. Både 1714, 1740 og 1746 er oppgitt.

Deler av altertavla med alabast-figurene.

Madonnafigur fra tidligere kirke.

Kirkegården

Kirkegården på Nordland som brukes i dag har graver helt tilbake til rundt 1850. I tillegg finnes det noen eldre graver på øversiden av Gammekirken – trolig for de mer prominente av øyas befolkning. Under gulvet på kirken skal det være begravd en prestefamilie. Ellers er det funnet skjelett/beinrester langs veien nær nåværende kirkegård. Men det foreligger ikke opplysninger om noen egentlig kirkegård fra før 1850.

MUSEET I GAMMELSKOLEN

Gammelskolen på Nordland var bygd i 1881 og var i drift som skole fram til 1967. Arne Eikseth kjøpte skolen, og fortsatte en familietradisjon med å samle gamle ting fra Værøys historie. Senere har Kai Arne Eikseth overtatt stafettpinnen. Samlingen omfatter i dag rundt 5000 gjenstander som kan fortelle om hverdagslivet på Værøy i gamle dager. Alt fra fiskeredskaper og hvalfangstutstyr til skolemateriell, håndverktøy og gjenstander fra fiskerbondens husholdning er representert i samlingen.

SVARVBUA

I Moskstraumen, mellom Mosken og Lofotodden, ligger Svarvan. På den største av holmene, Kjeilholmen, ligger Svarvbua. Bua ble satt opp av fiskere fra Værøy i 1901.

I området ved Svarvan foregikk det et rikt fiske, særlig etter sei, men også etter torsk. Men Svarvan var utsatt når det gjaldt vær og strøm, og med datidens åpne fiskebåter hadde fiskerne behov for å kunne søke ly på holmene.

Av en liste fra 1901 går det fram at 14 fiskere slo seg sammen og dannet et partlag, med et innskudd på kr. 5,00 per part. 12 av parthaverne var fra Nordland.

Det har vært to runder med vedlikehold av Svarvbua, på 1950- og 1990-tallet. I dag er det igjen et betydelig behov for vedlikehold, og interesseforeningen *Svarbuas venner* er høsten 2020 under etablering.

Svarvbua slik den står i dag.

UTGANGERSAUENE PÅ MOSKEN

Saueholdet på Værøy var av betydelig omfang, særlig på 1800-tallet. Både rundt 1870 og 1900 er det opplyst at det skal være rundt 2000 sauer på øya, men tallene er nok mer et resultat av anslag enn av nøyaktig telling. Også sokneprest Reinert Svendsen, som var på Værøy fra 1877-1881, oppgir at det «år om annet skal ferdes minst 2000 utgangersauer på Værøy».

Saueklipping på Mosken.

Mange av disse hadde tilhold på Mosken, som var kjent for godt beiteland. Sauene på Mosken var kjent for å være ekstra feite, og ekstra ville. Svendsen skriver at de må fanges som annet vilt når en vil «rive ulla» av dem. «Sauene klippes nemlig ikke – en river ulla av dem. En del blir hentet hjem til slakt. En har her på Værøy tilstrekkelig med sauekjøtt til beboernes behov, ja, endog til salg og utførsel». Men han legger til at mange av prestene som har virket på Værøy, har benyttet mindre av den forretten de hadde til å holde utgangere. «Mange prester anså denne bedriften for dyrplageri», skriver Svendsen.

Det er spor etter fjøs ved Austlimollan, nærmere bestemt ved Migan.

Skikken med utgangersauer avtok fram mot midten av 1900-talet, og det var på Mosken at skikken holdt seg lengst. 1955 var det siste året med utgangere der.

TRERORINGEN I TOSSENGÅRDEN

Siste fastboende i Tossengården på Nordland flyttet ut i 1980, men familien tar godt vare på denne typiske fiskerbondeheimen, med våningshus, fjøs, naust og stø. I nauset står en treroring bygd rundt 1900, som dagens eiere av gården ønsker å restaurere.

Roar Torsteinsen, født i Tossengården 1935, fortalte dette om treroringens historie i april 2020:

«Båten er den eneste gjenværende Nordlandsbåten på nordsiden av Værøy. Akkurat byggeår er vanskelig å fastslå, men de opplysningene jeg har var at den ble bygget like før det ble motor i båtene. Det ble fortalt at bestefar Oluf Mathias Torstensen (1872 – 1940) bygde båten da stedet hadde for få båter til alle voksne mannfolka for å drive sommerfiske. Han hadde ikke bygd båt før så det var et stort prosjekt å bygge en treroring. Størrelsen var tilpasset for seifiske i Moskenstraumen og seifiske med synkenot. Begge fiskemåter var forbundet med betydelig risiko. Det krevde god båt og erfarne fiskere.

Gamlekara fortalte at det var stor spenning når båten skulle i bruk. Både for årer og for seil viste båten seg velegnet. Den var lettrodd og stabil under seil. Den var rigget med sneseil. Da motoren kom var det på tale om de skulle sette motor i båten. Ut fra det de hadde sett hos andre fant de ut at det ikke var noen god løsning. Bestefar og yngste broren hans, Hartvig, hadde sett en fiskerbåt som de syntes å være egnet for motor. De lagde seg tegninger og bygde 2 skøyter som var i bruk i mange år på Lofotfiske.

Etter 1945 ble båten svært lite brukt, men tatt godt vare på i stornaustet. Midt på 50-tallet ble naustet revet og de nordlandsbåtene som var igjen måtte bort. Treroringen var et kjært minne som slekta var stolt av på grunn av at bestefar hadde bygd båten og at det var mange minner ved den. Det ble satt i gang å bygge naust til den slik at båten kunne bevares.

Sommeren 1978 ble båten pusset opp etter oppskrift fra gamlekarene som kunne fortelle om riktig blanding av tjære og Kopalín på skroget, og de var nøye på at fargene ble riktige. Dessverre har storstorm og springflo 2 ganger gjort stor skade på naustet og båten slik at det er helt nødvendig med renovering av skroget for å kunne få båten i brukbar stand. Årer og rigg er i god stand.»

Treroringen i naustet i Tossengården.

7.3 MÅSTAD

Måstad rundt 1880.

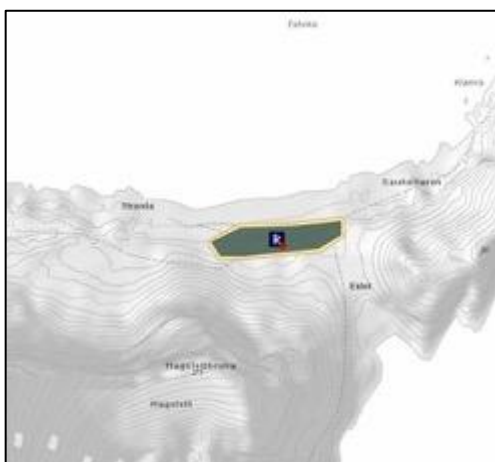

Måstad på 2000-tallet

Måstad, «de gamle fuglefangernes grend», kan betraktes som et helhetlig, unikt kulturminne. Denne fraflyttede fiskerbondebygda hadde på 1930-tallet rundt 150 innbyggere. De siste flyttet i 1974. Måstad har en enestående historie knyttet til fuglefangst og lundehund, og har i tillegg flere kulturminner i form av bygninger og rester av bygninger, støer og vorrer, steingjerder og kulturlandskap.

I *Kulturminneplan for Lofoten* omtales Måstad slik: «Stedet har et svært egenartet kulturlandskap som tydelig viser teiginndeling og strukturering av jordbrukslandskapet. Kulturmiljøet består av stående bygninger fra slutten av 1800-tallet og tidlig 1900-tall, i hovedsak våningshus. Et av våningshusene inneholdt tidligere butikk. I tillegg kommer en rekke tufter og ruiner. Viktige deler av miljøet er de forseggjorte, steinbygde støene, vorrene og steingjerdene. En del bygninger er satt opp i de senere år. Kulturmiljøet viser tett sammenheng mellom bosetting, jordbruk og fiskeri. Plasseringen i landskapet under fuglefjellene som ga ressurser til en viktig tilleggsnæring, gjør stedet spesielt».

Sefrak: Det er registrert nærmere 40 bygninger/objekter fra før 1900, flertallet registrert som «ruin eller fjernet bygning». Tre er rødmærket, og har meldeplikt ved rivning eller ombygging. Registreringen ble gjort i 1989-90, og det er behov for oppdatering.

Eidet: Bosettingsområde med tre tufter.

Måstad: Rundt 40 objekter er registrert i Sefrak.

Automatisk fredet

- Det er ingen registrerte fornminner i selve Måstad-bygda.
- På Eidet ligger tre tufter etter bosetting. To fra år 600 e.kr, en fra 1000 f.kr (**SJEKK)
- «Puinn Sanden» i Måstadvika ligger en hule med hulemalerier fra bronsealder eller jernalder. De kan være rundt 3000 år gamle.

Nyere tids kulturminner

- *Bygninger og rester av bygninger.* Bygningsmassen på Måstad er variert, med tidsspenn fra 1800-tall fram til nyere tid. Jordkjeller, fjøs og ei bu er rødmerket i Sefrak (se kart), men også bygninger fra 1900-tallet utgjør viktige deler av det helhetlige kulturmiljøet.
- *Måstad skole.* Bygd i 1903, var i bruk som skole fram til 1954. Er i dag i privat eie og brukes som fritidshus.
- *Steingjerder.* En rekke steingjerder og innhegninger som både viser en særpreget teigdeling og forteller om tidligere tiders husdyrhold og slit med stein.
- *Støer og vorrer.* Flere private støer og havnevesenets vorr fra 1913 er godt bevart. Se egen artikkel.
- *Veien.* Veien fra Måstad til Eidet ble bygd tidlig på 1900-tallet, dels som «nødsarbeid», og som del av en plan om sammenhengende vei til Nordland. Påbegynt vei også på Nordlandssida av Eidet.
- *Slåttemark i fjellet.* Se egen artikkel
- *Lundehunden.* Se egen artikkel.
- *Fuglefangst.* Se egen artikkel.

Steingjerdene er mange og snorrette på Måstad.

Innhegninger til bruk ved sauesanking.

STØ OG VORR

Sjøen inn mot Måstad er svært langgrunn og steinete, og har alltid vært utfordrende for de som bodde der. I november 1909 sendte innbyggerne en søknad til Statens havnevesen for å få bedre havn. Bygda hadde ikke noe vern mot sjøen, og båtstøene dugde ikke i hardt vær. Tragisk nok ble alvoret i søknaden understreket av en ulykke bare tre måneder seinere: 31.januar 1910 omkom fem fiskere fra Måstad på sjøen under et uvær.

Planlegginga av ei bedre stø startet allerede samme høst. Arbeidet ble påbegynt i 1912 og fullført i 1913. Ved de nye vorrene kunne flere båter av den tids størrelse komme trygt inn og

trekkes opp på sanden. Støa var nå 100 meter lang og sju meter brei, og steinblokkene på hver side er boltet sammen i 2,5 meters bredde. Mer enn hundre år seinere ligger støa der nesten like fin.

Få år etter at støa var ferdig, blei det vanlig med motorbåter som var større, stakk dypere i sjøen og var mye tyngre enn de gamle seildrevne båtene. Dermed kunne ikke den nye støa på Mostad brukes, og båtene blei liggende i ei anna hamn på Værøy. På 1960 og -70-tallet ble Måstad fraflyttet, i hovedsak fordi det ble for tungvint å komme til og fra.

Vorren rundt 1930.

Vorren i dag.

VEIEN SOM ALDRI BLE FERDIG

Folket i Måstad var henvist til å bruke båt, enten de skulle til kirke på Nordland eller til handelsmannen i Røssnesvågen. Det var riktig nok mulig å gå «stien» til Nordland, men da måtte man være fjellvant og stø på foten. Likevel stod Måstad nederst på prioriteringslista da vegutbyggingen på Værøy så smått kom i gang på slutten av 1800-tallet.

Da veien fra Sørland til Nordland stod ferdig i 1913, mente Måstadfolket at turen var kommet til dem. Kommunestyret valgte en måsting inn i vegkomiteen, men hadde ikke mer enn 100 kroner å bevilge til den viktigste og mest utsatte strekningen: Fra Måstad til Eidet. Senere kom det noen tusenlapper fra Fylkestinget, men langt fra nok. Gjennom såkalt nødsarbeid på 1920- og 1930-tallet, med ei timelønn på 2 kroner, gikk det likevel sakte framover. Og så seint som i 1940 skrev kommunestyret at «veganlegget fra Nordland til Måstad må søkes fullført snarest mulig». Det skjedde ikke, men med vei forbi det vanskeligste stedet, Klømra, og fram til Eidet, var dette likevel et framskritt for folket i Måstadbygda. Det ble også feiret med kaffe og kaker. Men veien ble ikke ferdig, og i dag står det påbegynte prosjektet på begge sider av Eidet som viktige minner om en velment, men ikke gjennomført plan.

Mye av arbeidet med veien fra Måstad til Eidet ble utført som «nødsarbeid» på 1920- og 1930-tallet.

FUGLEFANGSTEN

Som i andre fiskerbondesamfunn var det fisken som var grunnlag for bosetting i Måstad, sammen med et tungdrevet jordbruk. Men Måstadfolket hadde noe i tillegg: Fjellet og fuglen. De stupbratte fjellsidene ut mot storhavet var sjøfuglenes rike – og Måstadfolkets spiskammers. De samlet egg, fra stormåse, krykkje, alke og lomvi, i store mengder. Men ikke mer enn hva bestanden tålte. Noen av eggene kunne holde seg i flere måneder hvis de ble lagt mørkt og kaldt, helst i tørr finsand. Fjellet ble delt inn i parter, slik at hver gård fikk sin andel av herlighetene i fuglefjellet.

Eggsankinga var matauk, men også en sport. For i stupbratte fjell, som oftest med tau som sikring og gjerne med lugger på føttene for å få godt feste, var dette likevel en aktivitet for de dristige.

Det er krevende å hente egg i slike fjell.

Lunde med dagens fangst.

Vel så viktig som eggene, var selve fuglen. Særlig lundefuglen hadde nemlig et velsmakende kjøtt, men også alke og lomvie var ettertraktet. Ingen Måstadfamilie ville møte vinteren uten minst én tønne saltet fuglekjøtt på lager. Og mengdene var formidable. I et godt år kunne det bli fanget 15 000 fugl på Værøy, noe som gav rundt 8000 kg fuglekjøtt. Som matreserve var med andre ord fuglefjellene av stor betydning.

Fjær og dun utgjorde også en viktig ressurs, for selv om mengdene ikke var så store, så var dette varer som kunne omsettes til god pris.

Krevende ferd i fuglefjellet.

LUNDEHUNDEN

I 1591 skrev fogd Erik Hansen Schønnebøl en *Beskrivelse over Lofoten, Vesteraalen, Annenæs, Røst og Værøen*. Om Værøy skriver fogden blant annet at «folkene der bruker en liten hund til aa ta ut fugl fra de dype hull hvor den har sitt rede». Dette er den første skriftlige kilden vi vet om som nevner Værøy og Måstads store stolthet: Lundehunden.

Å si at lundehunden stammer fra Måstad, er nok å ta litt hardt i. Men at lundehundens historie er sterkt knyttet til «fuglefanger-grenda» er det ingen tvil om.

Hvor langt tilbake i tid vi har hatt lundehund i Norge, vet man ikke. Men vi vet at det for flere hundre år siden ble brukt hund til å fange lunde både langs kysten i Nord-Norge, på Island, Færøyene og St. Kilda. Hunderasen blir beskrevet som en liten spisshund, brun med hvite tegninger, mankehøyde 32-38 cm, vekt 7-8 kg og med ekstratær på alle labber. Den særegne anatomien gjorde den velegnet til nettopp lundefangst i bratte fjell.

Helt spesielt for lundehunden er ekstra-tærne. På forlabbene er det fem treleddete tær og en som er toleddet, mens det på bakbeina er fire treleddete og to toleddete tær. Til ekstra-tærne er det utviklet et godt muskelapparat, slik at de får en praktisk funksjon.

Det ytre øret kan foldes sammen, slik at det indre øret beskyttes mot skitt når hunden arbeider i trange bergganger.

Hunden har stor bevegelighet ved at skulderleddet er slik utformet at forbeina kan føres rett ut til siden, mens nakkeleddets fleksibilitet gjør at hunden kan bøye hodet bak på ryggen.

Et flott eksemplar av Måstads stolthet, Lundehunden.

Etter at fuglefangsten endret seg, blant annet med bruk av garn, ble lundehunden de fleste steder overflødig. Unntatt på Måstad. I denne isolerte grenda overlevde rasen, og så sent som i mellomkrigstida regner man med at det var 70-80 lundehunder i Måstad. Så seint som i 1940 var det fortsatt vel 50 hunder i bygda. Men så kom valpesyken, en fryktet og alvorlig sykdom blant hunder, og i krigsårene kom for første gang en fremmed hund til Måstad.

Lundehundene var verken vaksinert eller motstandsdyktige, og da valpesyka var over, var det bare én levende hund igjen på Måstad. Heldigvis for rasen var det tidligere flyttet lundehunder til Christies kennel på Hamar, og det ble redningen. Sakte med sikkerhet ble rasen bygd opp igjen. I dag finnes det 1500-1600 lundehunder på verdensbasis, rundt halvparten av dem i Norge, og rasen regnes som berget.

Værøy regnes som lundehundes hjemsted, og hvert fjerde år samles rundt 100 hunder og eiere fra hele verden på øya.

SLÅTTONN I FJELLET

(Fra Pål Espolin Johnson: *Alt for Norge – Historien om et utvær*, Cappelen 1975/Orkana 2002).

«Aldri var mostingene så mye fjellfolk som sensommers. Da lå hele familien i fjellet og gjorde slåttonn. Det trengtes mange flittige hender for å skaffe vinterfôr nok for ku og sau. Bare de som ikke kunne greie å komme seg til fjells, var igjen nede på gården. Det var de aller eldste og de aller yngste.

Gressletta innenfor skolen trengte de til sommerbeite for kyrne. Derfor måtte mostingene til fjells etter vinterfôret. Enkelte steder på yttersiden var fjellet mindre steilt. Her og der var det ikke brattere enn at det vokste stritt og saftig lofotgress. I disse liene ned mot Røsthavet var det de drev slåttenn.

Godværsdager sneglet det seg karavaner med folk oppover stien, med riveskaft og ljå over skulderen og vannspann i hånden.

Slåttemarka var delt i tolv deler, og hver jordeier hadde sin teig. I tillegg var det noen utposter som var allemannseie og bare ble slått av dem som ingenting hadde.

To og to jordeiere slo seg gjerne sammen, og delte avlingen likt. Det var praktisk slik. Der det var for bratt, kunne den ene holde i tauet, mens den andre brukte ljåen. Kvinnfolk og unger rakte høyet sammen i render og gikk og vendte i sola. Det var for ulendt til å sette opp hesjer. De måtte tørke fôret på bakken.

Transporten gikk sjøveien. Båten var mostingenes høyvogn. De stappet det tørre høyet i snøresekker og la dem på trill ned mot fjæra. Var det svært bratt, stilte de seg å rekke nedover. Den øverste slapp høyballen utfor, den neste stanset den noen meter lenger nede og sendte den videre til neste igjen. Det var om å gjøre å ta farten av dem så de ikke fór i sjøen. Var sekken stor og ungen liten, hendte det at de gikk kast i kast begge to nedover. Så snart det var sekker nok til en båtlast, hentet de firroringen rundt fjellet og begynte å bære ombord. Men det var ikke alltid like enkelt i den rastløse fjæra på yttersiden.

(...)

Så var det bare å sette seg til å ro utover langs fjellet, til de hadde rundet Måhornet. Derfra barn det inn i Månesleia, rundt oddeberget og inn på Mostadvika. Da var det strake veien lang landet innover.

Ungene likte å se på når det kom høyllass til gårds. Det var som om et gressvokst berg kom flytende. Bare årene som stakk ut på siden, fortalte at det var folk ombord.

(...)

Var det ikke mer høy å finne på yttersiden, gav de seg til å klatre i berget på innsiden. I den svarte bergveggen som hang innover Mostad-gården, fantes det noen hyller på et par meters bredde. Sjøfuglen hadde gjødslet dem fra tidenes morgen. Der grodde gress. Brukte de tau, kunne de komme seg opp med ljåen. En høysekk ble det gjerne her og der bortetter. Det var bare å sparke dem utfor så kom de dit de skulle.»

Godt med gras i liene på nordsida. Her var den viktigste slåttemarka for Måstadfolket.

7.4 RØSTNESVÅGEN

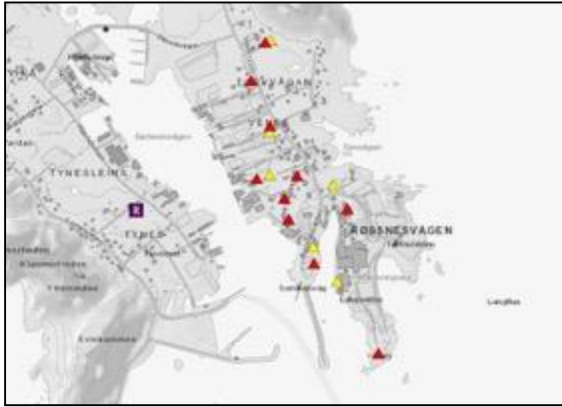

Røstnesvågen er et gammelt handelssted og det gamle «sentrum» på Værøy. Gode havneforhold gjorde at dampskipskaia ble lagt dit, og på 1800-tallet flyttet det meste av handelen fra Sørland til Røstnesvågen. Her lå flere butikker, bakeri, apotek, telegraf, trandamperi, brygger og rorbuer. Flere av bygningene er nå restaurert. Røstnesvågen er i dag et levende fiskeri- og fiskeindustrimiljø, godt blandet med bygninger av stor kulturhistorisk verdi.

Kulturminneplan for Lofoten (2007) omtaler Røstnesvågen slik: «Bygningsmiljøet utmerker seg som et område med store kulturhistoriske verdier knyttet til fiskerinæringen. I tillegg til at området omfatter et helhetlig fiskerirettet næringsmiljø med fiskebruk, brygger, rorbuer og andre industribygg, har det også eldre bolighus med arkitektoniske kvaliteter. Røstnesvågen har nyere næringsbygg og andre bygninger som med enkle midler er godt tilpasset til det eldre miljøet. Det er et levende kystmiljø med røtter tilbake til 1800-tallet, og det viser en utvikling fram til i dag. Bygningsmassen er hovedsakelig fra 1900-tallet.»

Sefrak: I kartleggingen gjort i 1989-1990 ble det registrert 16 objekter fra før 1900 i Røstnesvågen. 11 av disse var rødmerket, det vil si at det er meldeplikt ved endring eller rivning. Flere av disse er i dag borte, mens andre viktige bygninger ikke er registrert. Det er derfor behov for oppdatering av registeret.

Sefrak-registreringer fra 1989-90.

Røstnesvågen ca. 1910.

Nyere tids kulturminner

- *Kolonialbutikken/Poståpneriet.*
- *Apoteket / Sundvoldbutikken (under restaurering).*
- *Telegrafan fra 1910.*
- *Brygga med museum.*
- *Bolighus Postgården / Rånesgården*
- *Losjen*
- *Tidligere bakeri og sykestue, fra 1904.*
- *Rorbu fra 1800-tallet, restaurert og noe endret. Brukes som kontor.*
- *Sundvoldbua. Rorbu fra 1800-tallet, flytta fra Hundholmen på 1920-tallet. (er under restaurering).*
- *Fyrnaustet. Stod tidligere ved fyret, flyttet i 2015, står nå innerst i vågen nær telegrafan. Fra 1800-tallet.*
- *Bårstua. Et av øyas eldste hus, fra ca 1850. Noe endret.*
- *Lensmannsgården.*
- *Kolstadbakken. Bolighus fra 1800-tallet, flyttet fra Måstad, noe endret.*
- *Fiskarheimen. Bygd 1974. Tidligere bedehus på samme tomt.*
- *Værøy fyr fra 1880. Se tekst under.*
- *M/K Hardhaus. Veteranfiskebåt (kutter) bygd på Rognan på 1920-tallet. Kjøpt fra Moskenes i 2019. Eier: Svein Tommie Hardy.*
- *Nordlandsbåter av ulik størrelse. Fire færingar, én treroring og én spissbåt, står i fyrnaustet. Eier: Svein Tommie Hardy.*

VÆRØY GAMLE HANDELSSTED

Handelsstedet Røstnesvågen vokste fram fra ca 1800. Jekteskipar og lensmann Ole Falck skal ha vært den første som bygde hus her. Han drev handel og fikk gjestgiverbevilgning i 1792, men døde allerede i 1798. To år etter fikk Ole Kibsgaard bevilgning som gjestgiver, og både han og Nils Nilsen Røst drev handel her fram til 1817. Utover 1800-tallet prøvde flere seg, men konkursene var hyppige. Ikke før Ole Benjaminsen fra Vega kjøpte handelsstedet i 1874 ble det stabile forhold. Benjaminsen-familien eide det meste av Røstnesvågen i 100 år, til J.M. Johansen, Stamsund, overtok i 1974. Fra 1994 har firmaet Lofoten Viking eid det meste av

produksjonsanleggene, mens Svein Tommie Hardy har overtatt flere av de eldre bygningene og restaurert dem.

Fra naturens side var havna i Røstnesvågen den beste på Værøy, selv om den ikke var spesielt god. Der moloen ligger i dag, lå det en rekke mindre skjær og holmer, som skjermet havna noe mot sørvesten. Og etter at fiskeflåten gradvis ble motorisert og båtene ble større, var det bare Røstnesvågen som var brukbar som havn. Bygging av moloen, påbegynt i 1934 og fullført i 1952, gjorde havna mye bedre. Som den beste havna på øya var det også her dampskipene kunne anløpe, noe som fikk stor betydning for utviklingen av stedet.

Med gode havneforhold og kort vei til gode fiskefelt, utviklet Røstnesvågen seg til å bli et av landets største fiskevær. Langs en veistump på rundt 100 meter ned til bryggene lå det i sin tid tre butikker, to bakerier, apotek og poståpneri. Telegrafene ble også plassert her da den kom i 1910.

De siste årene har Svein Tommie Hardy restaurert en rekke av de gamle bygningene, noen er fortsatt under arbeid.

Butikken og poståpneriet.

Telegrafene.

Lensmannsgården.

Fra Losjen.

M/K Hardhaus, bygd på 1920-tallet.

Fra Rånesgården.

VÆRØY FYR

Etter mange års krav fra fiskerne om å få et fyr som kunne øke sikkerheten rundt innseilingen til Røstnesvågen i mørke og dårlig vær, bevilget Stortinget i 1879 midler til Værøy fyrstasjon. Allerede året etter stod den ferdig, og 20. oktober 1880 ble fyret tent. Værøy hadde dermed også fått sin første bygning bygd i betong.

Fyrstasjonen ble satt opp som en familiestasjon med bolighus, uthus, naust og landing. En fyrlykke ble montert i et lavt tårn på det ene hushjørnet. I 1905 ble tårnet forhøyet og lykta byttet ut med en større.

I 1957 ble Værøy fyr elektrifisert fra det lokale nettet og med diesellaggregater som reserve. Fyret ble nedlagt og erstattet av en fyrlykt i 2007. Noen år etter automatiseringen ble fyret herjet av brann, men Kystverket har senere restaurert fyret totalt utvendig. Lokale leietakere har sammen med Kystverket pusset opp fyret innvendig og utvendig.

Målet er at fyrstasjonen skal bli besøksfyr og åpent for allmenheten.

Værøy fyr stod ferdig i 1880.

7.5 SØRLAND

Tyvneset og Sørlandsvågen. Sentrum med kirka midt på bildet.

Sørland er Værøys «sentrum», med rådhus, skole, kirke og flere offentlige bygninger. Det meste av bolighus og andre bygninger er fra nyere tid, men det er også enkeltinnslag av eldre bygninger og kulturmiljøer. I tillegg kommer en rekke fornminner.

For oversiktens skyld er også noen tilgrensende områder lagt til Sørland i kulturminneplanen.

Sefrak: Det ble registrert 8 Sefrak-objekter på Sørland i 1989-90, 6 av dem rødmerket. Det er behov for oppdatering av disse registreringene.

Automatisk fredet

- Boplass, Austervågen, Sørland (id 59580-1)
- Gravhaug, Austervågen, Sørland (id 47069-1)
- Flatmarksgrav, Austervågen, Sørland (id 161097-1)
- Gårdsanlegg og gravrøys, Varan, Sørland (id 7775-1)
- Hustuft, Sørlandshagen (id 63262-1)
- Gravminne, Sørlandshagen (id 59902-1)
- Hustuft, Austervågneset (id 56628-1)
- Gravrøys, Sørland (id 9122-1)
- Boplass, Sørland (id 28309-1)
- Gårdshaug, Sørland Gårdshaug (id 47391-1)
- Hustuft, Gangskaret (id 26998-1)
- Gravminne, Tyvneset (id 48835-1)

Om de fire første kulturminnene på denne lista heter det i Kulturminneplan for Lofoten: «Austervågen inneholder et gårdsanlegg fra jernaldertiden med tuft etter langhus, tre nausttufter, fem gravrøys, én gravhaug og én steinsetting. På den tidligere innmarka er det også påvist elleve rydningsrøys. (...) Ødegårdsanlegget er et godt bevart helhetlig miljø som viser strukturen i gårdsbebyggelsen i jernalderen i ytre Lofoten».

Fornminner og Sefrak-registrerte bygninger på Sørland og i Røstnesvågen.

Nyere tids kulturminner

- *Hagsletta*. Bosettingsspor fra flere tidsepoker; steinalder, jernalder, middelalder og nyere tid. Flere tufter. Steingjerde fra nyere tid. Kulturlandskap uten synlige moderne inngrep.
- *Stølen*. Område med både fornminner og kulturminner fra nyere tid. Blant annet støer, naust og tørkesjå. Ifølge regional kulturminneplan er «gårdshaugen, nausthagen og den eksisterende bebyggelsen viktige deler i et godt bevart kystkulturlandskap med stor opplevelsesverdi». Se egen artikkel.
- *Sørlandsvågen*. Fiskerirettet næringsmiljø med rorbuer, brygger og andre næringsbygg. Deler av dem fra tidlig 1900-tall. *Tyvneset*. Tidligere helhetlig miljø med blant annet fiskebruk fra 1900-tallet. Deler av miljøet er bevart.
- *Kvalneset*. Tidligere fiskevær med opp til 40-50 fastboende og en del tilreisende fiskere. Skipperhus fra ca 1900 bevart. Tufter, murer og enkeltbygninger fra ulike perioder. Tursti ut til fyrlykta.
- *Værøy kirke*. Langkirke i stein fra 1939. Se egen artikkel.
- *Gangskardet*. Steinsatt vei fra tidlig 1900-tall.
- *Ørnhus*, blant annet i Rømdalen. Se egen tekst om ørnefangst og ørnhus under.
- *Gammelskolen* fra ca 1900.
- *Jektoppsett*, Tverrberget.
- *Langholmen/Korneliusholmen*. Den lange, smale holmen som ligger mellom sentrum og havneveien har fått navnet Korneliusholmen etter Anna og Kornelius Holmen som hadde fjøs og et lite nordlandshus på sørenden av holmen. De bodde der til rundt 1960. Det har også stått ei bu og fiskehjeller på holmen, og både nordlandsbåter og små sjarker hadde fortøyninger når holmen. Tidligere var det tradisjon å feire St. Hans der.
- *Statsbrønn*. På Gullaksla ligger en av de gjenværende «statsbrønnene», et minnesmerke over den vanskelige vannforsyningen Værøy opplevde gjennom mange år.

Statsbrønnen på Gullaksla med ledning til Røstnesvågen, fotografert i 1923 og 2020.

STØLEN OG SJÅENE PÅ SYSJÅBERGAN

Stølen representerer et godt bevart kyst- og kulturlandskap, med blant annet flere båtstøer, naust og nausttuffer som vitner om tidligere tiders aktivitet. I tillegg til at det bodde fem familier i området, var det vanlig at folk fra Måstad som rodde eller seilte til Sørland, gikk i land her for å slippe turen rundt Kvalnesodden. Det var også på Sjøsjåbergan at høyet etter slåtta på Nupen, Nessian og Sanden ble tatt på land.

På rekke og rad: Støer og naust på Stølen og Vika.

Et spesielt kulturminne som vi kan se det siste av på Stølen, er tørkesjåene eller «sjysjåene». Arnold Johansen, som vokste opp på Stølen, har fortalt slik til Værøyposten: «Tørkesjåene var kjøleskapene i min oppvekst, hvor man oppbevarte saltfisk; ei tønne sei, et kvartel kløvningshau, kanskje et kvartel sild, og tola (lundefugl-unger). Råskjæringen ble hengt på veggen og var en kjærkommen ekstrainntekt. Oppunder taket kunne det henge spekekjøtt til tørk, slik at hvis vi hadde dårlig matlyst, så kunne mor gå dit og skjære et par sidebein til oss. Under slaktingen ble skinnene enten hengt i sjåen eller spent på veggen ute for å tørkes. Alle sjåene hadde torvtak. Sjåene ble også brukt til å tørke klær og matter når været var dårlig. Det var et yrende liv på bergan når kvinnfolkene vasket og skylte klær.

Skredderen, som var vår nærmeste nabo, kjøpte fisk i sin sjå. Han hadde en stor bismervekt til veiing av fisken. Khan kjøpte opp fisken for Konrad Mathisen og hadde tilgang på biltransport gjennom Tore Johansen som var sjåfør og jobbet på fiskebruket til Konrad.

De fleste sjysjåer var eid av dem som bodde oppe i «gårn». Jeg husker sjåene til Johndal, Mathisen, Hertevekka (senere Elling), Olsen (senere Havik), Nordal, Kristensen, Kasper og Ole skredder. Sjåene til Benjaminsen og Bakken stod ute i havet på påler, med molo som tok av for de verste brottene. Lauritz Nordgård-sjåen stod på spissen av Sjysjåbergan. Han var oppkjøper av skinn og brukte hesten når han skulle kjøre skinn til sjåen. En annen tilhørte Maria Bugge som oppbevarte torv og annet brensel der. Huset hennes stod i røstet ved Lauritz Nordgård-huset, og det ble mange slitsomme turer for en gammel kone for å hente brensel.»

Den siste sjysjåen på Stølen.

Tufter av naust og støer.

VÆRØY NYE KIRKE

Værøy kirke var i flere hundre år ensbetydende med kirka på Nordland. Men etter hvert som befolkningen på sørsida av øya økte, og kirka på Nordland slet med gjentatte store og dyre reparasjoner, ble ønsket om en ny kirke på Sørland reist. Det tok sin tid, med i juni 1937 ble det i kongelig resolusjon gitt tillatelse til oppføring av ny kirke. I resolusjonen nevnes det blant annet at den nye kirken skal oppføres der flertallet av befolkningen bor og nær havnen «hvor ca. 800-900 fiskere årlig ror fisket».

Arkitekt Harald Sund, som også har tegnet kirkene i Svolvær, Melbu og Sigerfjord, ble engasjert, og kirka skulle bygges i brannsikkert materiale. Men en tidligere idé om å bygge den i gråstein, ble frarådet av arkitekten. «Kan hende ville en gråsteinkirke ta seg godt ut, men man kan også innvende at man allerede ser nok av gråstein på Værøy», skrev Sund.

Entreprenørfirmaet Høyer-Ellefsen i Oslo fikk oppdraget med byggingen. Anbudet lød på kr. 69.500,- og omfattet ikke altertavle, orgel og inventar. Dermed kunne sogneprest Peder Sefland legge ned grunnsteinen i september 1937, og kirka stod ferdig og kunne innvies 11.juni 1939.

En omfattende oppussing ble gjennomført i 1961. Men først i 1999 fikk «nykirka» sin nåværende altertavle. Utført av kunstneren Karl Erik Harr, med Kristus, lofotfiskere og Mosken som sentrale motiver.

«Nykirka» fotografert rundt 1940.

Sokneprest ??? foran Karl Erik Harrs altertavle.

ØRNEFANGSTEN

Værøy har en helt særegen tradisjon når det gjelder å fange ørn med hendene. Og derfor også noen helt særegne kulturminner i form av såkalte «ørnhus» flere steder på øya. Ørnefangsten foregikk i flere hundre år, dokumentert fra midten av 1600-tallet og fram mot fredningen av ørn i 1968. Italieneren Franseco Negri omtalte nemlig denne utrolige fangstformen i sine reisebeskrivelser fra Nord-Norge allerede i 1665.

Begrunnelsen for ørnefangsten var først og fremst at ørna gjorde skade på utgangsauene, men fangsten utviklet seg etter hvert til å bli en folkesport på Værøy. Fangsten foregikk først og fremst på høsten, for da hadde man slakteavfall fra sauene som kunne brukes som åte. Fangsten foregikk ved at små og trange skjul, ørnhus, var bygd opp av stein i steinurene oppe i fjellsidene. Godt kamuflert, og med ei steinhelle på toppen.

Inni hula satt fangstmannen, med ei åpning stor nok til å stikke ut handa, og med et stykke kjøtt som åte rett utenfor åpninga. Når ørna landet for å ta kjøttet, stakk fangstmannen handa ut og holdt rundt beina på ørna. Uten luft under vingene greide den ikke å lette, og med et hardt rykk ble den dratt inn gjennom åpningen. Nakken ble vridd om før den rakk å gjøre skade med nebb eller klør.

Både havørn og kongeørn ble tatt. Da det ble skuddpremie på ørna på slutten av 1800-tallet, økte fangsten. I 1851 ble det fanget 90 ørn på øya, og et år skal det ha vært utbetalt skuddpremie for 225 ørn. Rekorden skal Nils Olsen ha, med 16 fangede ørn på én dag. Hard jakt på ørn over store deler av landet, gjorde at den ble fredet i 1968. Siste ørnefangst på Værøy ble gjort i 1974, men da for å ringmerke dem. Læreren Walter Kilvik fanget 4 ørn i løpet av noen få timer samme dag.

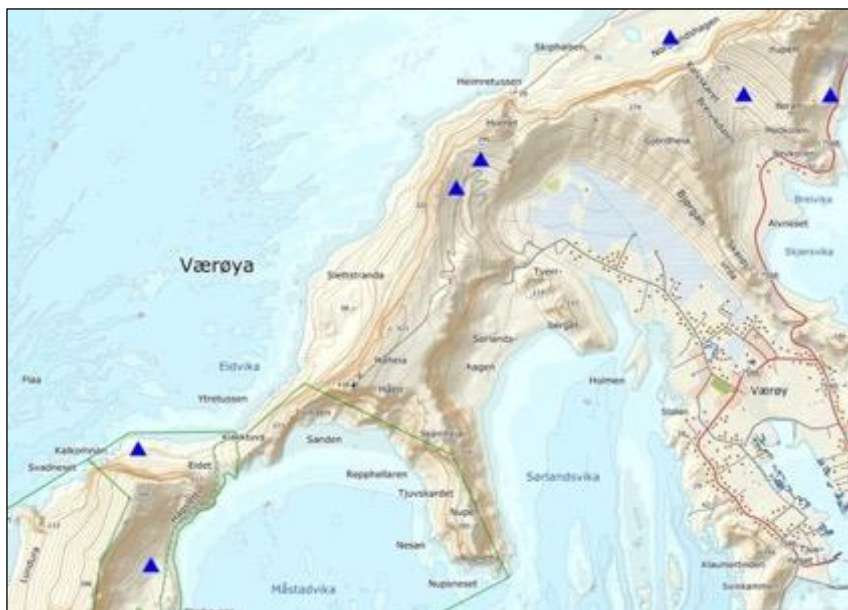
I dag kan vi finne minner om ørnefangsten gjennom flere ørnhus som er tatt vare på.

Ørnefangst i 1950-årene.

Ørnhus på Måstadjellet.

Ørnhus: De blå markeringene viser hvor vi kan finne noen av ørnhusene i dag. Det finnes et stort antall rundt om på øya.

8. ANDRE KULTURMINNER

Det finnes en rekke kulturminner på Værøy som enten er vanskelig å knytte til ett bestemt sted, eller som det er naturlig å se i sammenheng innenfor en samlet kategori. En del av disse omtales her:

MUSEER OG SAMLINGER

- *Gammelskolen på Nordland* (omtalt under pkt 7.2 Nordland)
- *Svein Tommie Hardys samling på brygga i Røstnesvågen* (omtalt under 7.4 Røstnesvågen)
- *Bildesamling/Sørli-samlingen*: Dag Sørli tok en mengde bilder etter at han flyttet til Værøy i 1963. Han samlet også gamle bilder fra øya. Samlingen er i familiens eie og er foreløpig ikke systematisert og tilgjengelig.
- *Mulig samling i gammelskolen på Sørland*
Det finnes planer for et lite «dokumentasjonsenter» for den unike fuglefangsten/lundehunden, ørnefangst, hvalfangst o.l. som er spesielt for øya. I tillegg en samling gamle gjenstander donert av Aslaug Fagertuns minnestiftelse (mer enn 200 gjenstander) og ting fra lag og foreninger.

Fra gammelskolen på Nordland.

Fra Svein Tommie Hardys samling på brygga.

BÅTER

Nordlandsbåt Nordland: I nauset på Tossengården ligger en treroring bygd på Værøy rundt 1900. Båten er i bra stand, men det trengs restaurering. Eierne har søkt kulturminnefondet om støtte til restaurering av båt, naust og stø (juli 2020).

Nordlandsbåter Svein Tommie Hardy: I det tidligere fyrnauset har Svein Tommie Hardy en samling på 4 færingene, én treroring og en spissbåt. Treroringen stammer fra Måstad. En av færingene er hentet fra Tromsø og har tilhørt Prestholmen på Værøy for ca. 100 år siden. De tre andre færingene er kjøpt fra Helgeland og Namsdalen. Spissbåten er fra rundt 1900 og har tilhørt ordfører Rønning på Nordland.

M/K Hardhaus: Kutter bygd på Rognan i 1920-årene. Kjøpt i Moskenes av dagens eier Svein Tommie Hardy.

Den siste treroringen fra Måstad. Det kvite huset i bakgrunnen er muligens Værøys eldste, eid av en jekteskiper som kom til øya i 1792.

Treroringen i Tossengården.

TØRRFISK OG TØRRFISKHJELLER

Tørrfisen spiller en vesentlig rolle i Værøys historie, og er nærmere omtalt i del 6 av kulturminneplanen. Men selv med lang holdbarhet har tørrfisen i seg selv begrensninger i betydningen «faste kulturminner» – som definert i kulturminneloven. Derfor må vi også rette oppmerksomheten mot andre, håndfaste kulturminner som har tilknytning til tørrfisen. For eksempel hjellene.

Tørrfiskhjellene er en sentral del av Værøys historie og identitet, og det stod tidligere hjeller en rekke steder på øya. Men tradisjonelle hjeller har begrenset levetid, og er jevnlig blitt fornyet. I dag bygges det også hjeller av noe annen type enn de tradisjonelle, og de er dels plassert på andre steder enn tidligere. En nyere, mindre plasskrevende form enn den tradisjonelle, pyramidehjellen (fiskehesjen), har form som et hustak med møne som ligger seks til åtte meter over grunnen og ble brukt i mindre omfang etter 1968 i en kortere periode.

Hjellene står i en særstilling som kulturminner, ved at de samtidig som de har en så viktig plass i historien, også er svært forgjengelige. Det har vært tørrfiskhjeller på Værøy i uminnelige tider, men ingen av dem er særlig gamle. Tørrfiskhjellene og deres historie bør derfor ytes ekstra oppmerksomhet på Værøy.

Tørrfiskhjeller i Røstnesvågen, juni 2020.

KVALSKJELETTET PÅ GJERDHEIA

Oppe på Gjerdheia, t.v. i bildet, lå kvalskjelettet.
museum.

Et av kvalbeinene som ble sendt til Tromsø

Et mysterium som har engasjert og fascinert Værøyværingene i mange år, er historien om kvalskjelettet på Gjerdheia. Et uomtvistelig faktum er at det har ligget en hel del kvalbein oppe på heia, nesten 400 meter over havet. Noen hevder at det har vært et helt skjelett. Men hvordan kom et kvalskjelett opp på fjellet? Og hvorfor havnet det der?

I 1954 fikk Tromsø museum det første beinet til undersøkelse, og prøver har vist at det kan tidfestes til en gang mellom 1571 og 1763. En teori med støtte både i historie og naturvitenskap er at beinene har vært brukt som vete, det vil si store bål som ble brukt som varslings langs leia. Ryggvirvlene fra kval inneholder nemlig mye fett og brenner derfor godt. Men en hel kval kan ikke ha kommet seg opp på Gjerdheia ved egen hjelp, mennesker må ha båret beina opp. Bar de virkelig et helt kvalskjelett opp?

I nyere tid har folk båret mange bein ned, og noen er kastet utfor fjellet ned mot Nordlandshagen. Men kanskje ligger det flere igjen under vegetasjonen der oppe.

KRIGSHISTORIE

Det er lite av konkrete minner fra andre verdenskrig å finne på Værøy. Men i Breivik kan man finne ei hule som kalles «Radiohula». Historien er slik:

2. august 1941 ble det bestemt at alle radioapparater skulle innleveres senest 7. august. På Værøy var det lensmann Aldern som ble ansvarlig for å kontrollere at alle apparater ble levert, og låst inne på den gamle sykestua ved Rånedgården i Røstnesvågen. Men folk syntes det var trist å miste værmelding og nyheter, ikke minst nyheter fra London. Tre ungdommer i Breivik bestemte seg for å få tak i en radio. Gunnar Eriksen fortalte det slik til Værøyposten:

De tre var min bror Sigurd og de to brødrene Otto og Håkon. Høsten 1943, tror jeg det var, var planen klar. Med seg hadde de en ryggsekk med lommelykt, kniv, hammer, skrutrekker, glasskjærer mm. De skulle inn gjennom et vindu på sykestua som var spikret igjen, og to jobbet med en holdt vakt. Inn kom de, og radioene var pakket i esker med navn på. De valgte en stor radio som tilhørte Idar Staurvik, en Tandberg sølvsuper med 6-8 lamper. Etter å ha tettet vinduet, gikk turen til Breivik. Johannes Karlsen, som var elektriker, ordnet med radiobatteri loddet sammen av en haug lommelyktbatterier, og radioen ble plassert i skjul i ei hemmelig hule i Breivik, «radiohula». Hver dag kl 18.30 lød signalet fra London, og de innvidde i hemmeligheten kunne høre usensurerte nyheter fra den norske stasjonen i London.

I lyse sommerkvelder var det for farlig å bruke radiohula. Derfor ble radioen flyttet til en åttring i et naust i Breivik. Den ble også gjemt i en celluloseball på en låve hos Albert i Breivik. Det var nok flere radioer i bruk på Værøy. Fem mann ble tatt av tyskerne på grunn av radiolytting, trolig var de angitt av noen. De ble sendt til Grini, og to av dem til Tyskland, men kom alle velberget tilbake etter krigen. Og sølvsuperen, den ble levert tilbake til Idar Staurvik.

LAG OG ORGANISASJONER

Værøy idrettslag

Værøy idrettslag ble stiftet 6.mai 1923. Samme år ble visstnok den første skikkelige lærfortballen på øya observert. Innkjøpt av Oskar Sørland som hadde vært i Bergen en tur. Pris: 9 kroner.

Den samme Oskar Sørland ble første formann i klubben, og det var fotball som var hovedaktiviteten de første årene. Treningsforholdene var elendige, og kanskje var det derfor første offisielle kamp, 20.august 1928, endte med tap 3-6 mot Fredvang.

Idrettshuset ble satt opp på dugnad i 1929, og høsten 1940 ble det åpnet for medlemskap også for kvinner (!).

Idrettslaget er fortsatt svært aktivt, med 87 medlemmer (2020). Laget spiller fotball i 5.divisjon menn og har også lag i yngre klasser.

Nordland skytterlag

Det frivillige skyttervesen hadde, naturlig nok, en oppblomstring etter andre verdenskrig. Også på Værøy ble det tatt initiativ for å danne et skytterlag, og første generalforsamling ble avholdt på Nordland skole 19.juli 1945. 16 medlemmer møtte opp, og sokneprest Peder Sefland ble valgt til formann.

De første to punktene i lovene som ble vedtatt var disse:

1. Maalet for Nordland Skytterlag er i samband med Skytterorganisasjonen å vekke interesse for skyttersaka til forsvar av landet.
2. Som medlem blir tatt opp hver hederlig mann og kvinne som har fylt 15 år og som har betalt årskontingent som er kr. 2,- (...) Medlemmer med særlig dårlig råd kan styret i særskilte tilfeller fritta for kontingent.

Skytterlaget kjøpte inn geværer, og anla skytebane i Nordlandsmarka. Men aktiviteten dabbet av, og den siste generalforsamlingen som er protokollført er fra 1951.

Kor og korps

Værøy har lange og gode tradisjoner når det gjelder korsang. Første kor var Værøy blandakor, stiftet en gang mellom 1918 og 1920. Det ble også stiftet et blandakor på Måstad rundt 1920. Det mest aktive og langvarige var Værøy mannskor, stiftet 18.09.1927. Koret er fortsatt aktivt.

Værøy mannskor, stiftet i 1927, er fortsatt aktivt.

Værøy skole- og ungdomskorps

Korpsset ble stiftet i 1958 og er fortsatt aktivt med 11 medlemmer (2020).

Andre kor og musikkforeninger med kortere eller lengre levetid:

Damekor (1927)

Barnekor (1928)

Sangkoret Havbrus (1934)

Sørland blandede kor

Musikkforeningen i Værøy (1946)

Støttelag for Værøy mannskor

Strengt advarsler!

Fra mannskorets styremøte 05.05.1928:

Som sak ligger til behandling angaaende den slapphed og likegyldighet som udvises av endel av korets medlemmer under øvelsene, samt naar koret skal opptre. Styret vedtar enstemmig beslutning at tilskrive vedkommende følgende skrivelse:

«Koret er oppmerksom paa at De viser likegyldighet, baade naar koret har øvelse, og til og med naar koret skal opptre. Saaledes var De borte da koret sang søndag 29/4-1928, uten nogen gyldig grund, enskjønt De var bekjent med at koret skulle synge på nevnte dag. Etter korets lover, § 11 er De saaledes forpliktet at betale til kassen kr 10,-»

Hvis ikke, risikerte vedkommende å bli utstøtt av koret, skrives det i protokollen. Hva som skjedde med synderen er uvisst.

Værøy fiskarlag

Stiftet 30.oktober 1935 med 15 medlemmer. Omfattet etter hvert så og si alle fiskere aktive yrkesfiskere på øya. Laget er fortsatt aktivt.

Værøy fiskarkvinnelag

Stiftet 2.februar 1961, med formål: «Sosialt arbeid innen Værøy kommune». Var på det meste 25-30 aktive medlemmer. Aktivt lag fortsatt i 2020, men med færre medlemmer.

Den første lederen i Værøy fiskarkvinnelag var Lilly Nydal Olsen. Hun ble senere æresmedlem av Norges fiskarkvinnelag, ikke minst for sin store innsats for å få til en skikkelig forsikringsordning for fiskerne.

I en artikkel i Lofotboka 2004 skriver Dag Sørli en artikkel om laget, under tittelen «Med vilje og mot». Han har bladd i protokollene og funnet mange eksempler på det brede og varierte arbeidet laget har stått bak. Et eksempel er fra 1960-årene de «stønad til ufør fisker» står på sakslista. Fiskarkvinnelaget vedtar å kjøpe inn 2 dyner, 2 store hodeputer og 2 divantepper. Laget stod lenge bak den årlige «Fiskerens dag», med stort oppmøte på fiskarheimen, gratis servering, og kåring av «årets skårunge». Protokollene forteller også om støtte til alt fra musikkpaviljong, idrettslag, lekeapparat, tursti og dekketøy til samfunnssalen. Støtte ti et fadderbarn i Nepal forteller om vidsyn. Den største enkeltoppgaven laget har tatt på seg var å skaffe Værøy et akuttrom og hjertestarter, et prosjekt tidlig på 2000-tallet med kostnadsramme 300.000 kroner. Prosjektet ble fullført, i hovedsak med midler fra den årlige basaren.

Leder i 2020 er Gudrun Johansen, et verv hun har hatt siden 1982.

Redningsforeningen Sjøblomst

Stiftet 1982 med ca. 20 medlemmer. Er i aktivitet i 2020 med 17 medlemmer. leder Judith Adolfsen på tlf 991 60 445

Pensjonistklubben

Etablert 1998. Aktiv i 2020 med rundt 25 medlemmer.

Kristne lag, organisasjoner og menigheter

Misjonsforening stiftet 2.juledag 1848. 51 medlemmer. (Øyfolket 2, side 290).

Pinsemenigheten Sion stiftet 1.juli 1941, 34 medlemmer.

Pinsemenigheten ble etablert etter en vekkelse på øya høsten 1934, der evangelister utenfra besøkte Værøy. (Øyfolket 2, side 291). Menigheten var underlagt pinsemenigheten i Borge de første årene.

Værøy tuberkuloseforening

Stiftet 1911. Hadde også avdelinger på Nordland og Måstad. Arbeidet etter hvert også for sykestue, som ble kjøpt i 1946. Solgt til kommunen i 1953, med klausul om at sykestua skulle hete «Lina Aarstrands minne», etter tuberkuloseforeningen ildsjel gjennom mange år.

Losje Værøens Fremtid

Stiftet 1886. Hadde på det meste over 100 medlemmer. Bygde i 1902 sitt eget forsamlingshus i Røstnesvågen.

Ungdomslaget Havbrott

Medlemmer av U.L. Havbrott, 1934.

Værøy husflidslag

Stiftelsesår ukjent. Lagt ned 2019.

Værøy husmorlag

Stiftelsesår ukjent. Var i sin tid et stort og aktivt lag, men nå nedlagt. Ytterligere opplysninger mangler.

Sjømannsforeningen «Stormklokka»

Opplysninger mangler.

Foreningen «Tiltak».

Opplysninger mangler.

IMMATERIELLE KULTURMINNER

Kulturminneplanen for Værøy skal ha hovedfokus på fysiske/materielle kulturminner. Men kulturminner kan også være immaterielle, og det er naturlig at også disse vies en viss oppmerksomhet. Slike kulturminner kan også ha en stor verdi.

Mat og matkultur

Det er stor og økende interesse for lokal mat og tradisjonsmat. Værøy har en rik og spennende kultur her, både med særpreget «lofotmat» og matretter/tradisjoner som er spesifikke for kommunen.

I tillegg til fisk i utallige varianter, noen av rettene glemt og lite brukt i dag, er det særlig fuglefangsten og saueholdet det kan knyttes lokale skikker til. «Tolsteik» av lundefugl er en av disse. Fra saueholdet kan nevnes «ilottpølse», blodpølse kokt i vomma til dyret, og «sursteik», sauekjøtt som var hengt til bokning før det ble brukt.

Innsamling av fakta og minnestoff på dette området bør være en viktig oppgave i kulturminnesammenheng.

Stedsnavn

Lokale stedsnavn er en viktig del av den lokale identiteten, og kan også fortelle viktige sider av historien. Stedsnavn som er lite i bruk, står i fare for å forsvinne.

I *Stadnamnprosjektet i Nordland* ble det i en 20-årsperiode fra midt på 1980-talet samlet inn stedsnavn og informasjon knytt til disse. Det var Finn Myrvang som drev dette arbeidet, og da han ble pensjonist i 2004, etterlot han seg en samling med vel 180 000 navn fra heile fylket, inkludert Værøy. Samlingen er digital og inneholder mye informasjon av geografisk, språklig og historisk art, og er tilgjengelig i [Stadnamnkartet](#).

I tillegg har Ola Torstensen, opprinnelig fra Nordland, samlet og notert stedsnavn på kart over Nordland og Breivik. Kopi av kartene er lagret hos Værøy kommune, kulturkontoret.

Ord og uttrykk

Lokale ord og uttrykk kan også være interessante og viktige kulturminner. Det kan være en oppgave framover å få samlet inn slike.

Fortellinger og sagn

Fortellinger og sagn er også kulturminner. Sagnet om *Kong Mår* på Måstad og *Skarvene på Utrøst* er to av de mest kjente eksemplene på slike. Men det finnes også flere lokale sagn, blant annet om *Hulderbruda i Breivikdalen*, *Fjøset og hulderfolkt på Tyvnes*, *Skatten i Kvitvarden* og flere om spøkeri på Nordland. Noen av disse er gjengitt i *Øyfolket*, bind 2.

Artikler, intervjuer og minnestoff

Kirkebladet for Værøy og Røst har mye interessant og viktig historisk stoff som bør tas vare på. I tillegg til at kirka har de fleste bladene som kom ut (?), har Svein Tommie Hardy en betydelig samling av kirkebladet.

Værøyposten (19??-20??) har også mange intervjuer og historisk stoff, det meste skrevet av Erling Skarv Johansen.

Annet skriftlig materiale som artikler, intervjuer, privat minnestoff og lignende bør oppspores og arkiveres.

9. PRIORITERTE KULTURMINNER

Kulturminneplan for Værøy gir en oversikt over mange, men ikke alle, kulturminner i Værøy kommune. Den retter oppmerksomheten mot kulturminner det er verdt å ta vare på – og skaper forhåpentligvis også økt bevissthet rundt disse.

Men alt kan ikke vernes, og et ønske om å verne mest mulig vil lett kunne komme i konflikt med viljen og evnen til å verne. Derfor er det nødvendig å prioritere noen enkeltminner og miljøer, noe som også innebærer å velge bort noe annet. Det er også nødvendig å planlegge tiltak som er realistiske å gjennomføre.

På bakgrunn av dette foreslås det å prioritere følgende kulturminner/kulturminneområder, som dekker det mest sentrale og mest særpregede av Værøys historie og identitet:

- Bygninger og miljø i Røstnesvågen, inklusiv samling av nordlandsbåter.
- Værøy gamle kirke og miljøet rundt.
- Måstad – helhetlig kulturmiljø med støer, vorr, steingjerder, kulturlandskap, bygninger. I tillegg: Veien mellom Eidet og Måstad.
- Ørnhus og kulturen rundt ørnefangst.
- Lundehunden og kulturen rundt fuglefangst.
- Igangsette arbeid med Øyfolket bd. 3 (tiden fra 1976-2020)

- **Uprioritert liste:**
- Lensmannsgården
- Svarvbua
- Gammelskolen på Nordland med museum
- Naust Nordland (Tossen-prosjektet)
- Statsbrønnen på Gullaksla
- Kulturminner knyttet til fiskeri/tørrfisk/fiskehjeller, inklusive muntlige overleveringer/intervju med eldre.

Uprioritert liste inneholder også viktige kulturminner – som ved neste oppdatering/rullering kan flyttes over i prioritert liste.

Noe kostnadsoverslag for de ulike kulturminnene er ikke beregnet. Vi har ikke tilstrekkelig kompetanse eller bakgrunnsmateriale til å kunne gi et realistisk estimat. Med hensyn til Værøy gamle kirke er den som kjent nylig restaurert, Røstnesvågen gamle handelssted ivaretas av private, bygningene i Måstad er privateid (men trengs midler til skjøtsel av veien dit) og det lages utstilling av Bodø museum om lundehunden som vi får overta senere.

10. HANDLINGSPLAN/TILTAKSPLAN

Som grunnlag for å prioritere ressursbruk på kulturminner legges følgende føringer:

1. Værøy kommune skal legge til rette for å bruke kulturminner og kulturmiljø aktivt for å fremme stedsutvikling og næringsutvikling. Kulturminnene skal inngå i kommunenes strategiske arbeid med markedsføring og reiselivssatsing.
2. Kommunen skal ha oversikt og kunnskap om fredede og verneverdige kulturminner samt viktige kulturmiljø som har verneverdi. Kommunen skal kunne informere om økonomiske støtteordninger og hvor man kan få faglig veiledning om bygningsvern, restaurering og skjøtsel av kulturminner.
3. Kommunen skal ha god forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer i offentlig eie, og slike kulturminner og kulturmiljøer skal gjøres tilgjengelige for lokalbefolkningen. I kommuneplaner, reguleringsaker og byggesaker skal det være aktiv bruk av hensynssoner som redskap for beskyttelse av kulturminner og kulturmiljøer.
4. Helhetlige kulturmiljøer og sammenhenger mellom natur og kultur skal prioriteres i kommunenes forvaltning av kulturminner.
5. Kommunen skal bidra til å sikre immaterielle kulturminner (dokumenter, lydopptak m.v.) gjennom bl.a. kommunens egne rutiner for arkiv.

Med bakgrunn i disse føringene og listen over prioriterte kulturminner, pkt 9, vedtas følgende tiltaksplan:

Tiltak	År	Ansvar og samarbeidspartnere
Gjennomgå eksisterende og planlegge nye informasjonstiltak om kulturminner i Værøy	2021-2022	Kultur
Etablere rutiner for behandling av saker som berører kulturminner	2021	Kultur/teknisk
Utarbeide oversikt over tilskuddsordninger, faglige veiledningstilbud mm. som gjelder kulturminner	2021	Kultur/adm
Utvikle formidlingstiltak og eventuelt materiell om kulturminner til bruk i barnehage og skole	2021-2023	Kultur/skole/b.hage
Lage plan for registrering og arkivering av gamle bilder fra Værøy.	2021-2022	Kultur/arkiv Nordland
Eablering av «dokumentasjonssenter» og samling av gamle gjenstander i gammelskolen på Sørland.	2021-2023	Kultur/teknisk

Ta initiativ til innsamling og systematisering av skriftlig og muntlig lokalhistorisk materiale, og der det er mulig, gjøre dette offentlig tilgjengelig.	2021-2023	Kultur/Arkiv Nordland
Oppdatere Sefrak-registeret (bygninger fra før 1900). Dagens register er 30 år gammelt.	2022-2023	Kultur
Bidra til utvikling av og samarbeid om Røstnesvågen gamle handelssted.	2021-2023	Kultur
Oppfordre og bidra til at det blir dannet et historielag som kan utføre noe av det viktige arbeidet med kulturminner.	2021-2022	Kultur
Bidra til at et bind 3 av Øyfolket, som dekker de siste 50 årene, blir skrevet og utgitt.	2021-2025	Kultur/prosjektlederstilling
Vurdere og eventuelt etablere «kulturminnevandringer» som et tilbud til lokalbefolkning og besøkende/turister.	2021-2023	Kultur
Lage plan for registrering og arkivering av gamle bilder fra Værøy	2021-2023	Kultur

Merknader

Det må gjøres oppmerksom på at mesteparten av tiltakene i denne planen forutsetter en betydelig økning av dagens ressurser til kulturkontoret.

Oppfølging og tiltak i kulturminneplanen vil ikke kunne løses innenfor nåværende ressurser. En løsning vil være en tidsbegrenset prosjektstilling til formålet – evt. i kombinasjon med andre arbeidsoppgaver.

Værøy, den 28.10.2020

Erling Skarv Johansen/kulturkontoret

KILDER OG REFERANSER

Nettbaserte kilder:

Riksantikvaren: www.ra.no

Askeladden: www.asketadden.ra.no

Kulturminnesøk: www.kulturminnesok.no

Sefrak-registeret: www.miljostatus.no

Kulturminner i kommunen. Kulturminneplan. Veileder, Riksantikvaren 2013:

www.riksantikvaren.no

Kulturminner og kulturmiljøer i kommunen. Folder, KS og Riksantikvaren 2016:

www.riksantikvaren.no

Bøker og hefter:

Berge, Geir: *Lofoten – en kulturhistorisk reisebok*. Orkana forlag 2002.

Bertelsen, Reidar (red.): *Lofoten og Vesterålens historie*. Kommunene i Lofoten og Vesterålen 1985.

Espelien, Ingvild (red.): *Lundehundboka*. Vigmostad & Bjørke 2012

Grønbold, Christian August: *Mit liv i årene efter 1814*. Cammermeyers Boghandel 1927.

Helberg, Bjørn Hebba: *Bergkunst nord for polarsirkelen*. Orkana forlag 2016.

Johansen, Elisabeth og John Roald Pettersen: *Lofoten – en kulturminneguide*. Orkana forlag 2018.

Johansen, Olav Sverre m.fl: *Trekk fra vår historie / Lofoten i går, i dag i morgen* (1975).

Johnson, Pål Espolin: *Alt for Norge. Historien om et utvær*. Cappelen 1975/Orkana 2002.

Kulturminneplan for Lofoten. Nordland fylkeskommune / Tapir forlag 2009.

Lofotboka 1981-2019: Diverse artikler.

Nordgård, Ivar: *Sangen. Sangerøya Værøy*, 1995.

Røde, Gro: *Veiviseren til Lofotens historie*. Lofotrådet 1996.

Sann, Jacob: *Ørnene på Værøy i Lofoten*. (16 sider, skolehefte, N.bibl). 1925.

Schøyen, Carl: *Nord i værene*. Gyndendal 1915.

Svendsen, Reinert: *Historiske etterretninger om Værøy og Røst*. Oslo 1916, Aschehoug.

Sørli, Dag: *Øyfolket 1-2* (1976).

Sørli, Dag: *Kirkejubileum Værøy* 1999.

Sørli, Dag: *De gamle fuglefangernes grend*. Fotefar mot nord-hefte. 1998.

Sørli, Dag: *Veien til de gamle fuglefangernes grend*. I *Ferdaveger*, Press forlag 2001.

Værøy mannskor 1927-1997.

Muntlige kilder / personlige kilder:

Gunnlaug Amlie	Svein Tommie Hardy
Gunnar Wollert Andreassen	Gudrun Johansen
Rolf Eriksen Kjell Rønning	Bergiton Solås
Gunnar Eriksen	Ola Torsteinsen
Anne Fagertun	

Bilder:

Gamle bilder er utlånt fra privatpersoner eller hentet fra offentlig tilgjengelige arkiv. De fleste av nye bilder er tatt av Erling Skarv Johansen og John Roald Pettersen.

Vedlegg: Oversikt viktige hendelser 1900-2020

1900-tallet i Værøy

Her følger en oversikt over et knippe utvalgte hendelser fra Værøy perioden 1900-1999: Vi tar gjerne imot forslag til flere ting som kunne vært nevnt – listen er ikke komplett. Vi mangler årstall for mange viktige hendelser som burde vært tatt med. Forbehold om feil.

- 1900: Gammelskolen bygd
- 1900: Hele 2042 sauer på Værøy
- 1900: Om lag 45 fiskere (hovedsakelig fra Vega) hadde rorbu på Hundholman under skreifisket
- 1901: Fiskarbua på Svarven satt opp
- 1901: Stormflo gjorde store ødeleggelser
- 1902: Under Lofotfisket ble det landet 785000 skrei på Værøy – nesten alt ble saltet
- 1902: Værøy blir eget legedistrikt sammen med Røst
- 1902: Losjen ble bygget (foreningen startet 1886)
- 1903: Måstad skole bygd (lagt ned 1954)
- 1905: Denne vinteren rodde 3174 fiskere for Værøy og Røst
- 1909: Direkte forbindelse over Vestfjorden med Lofotlokalen
- 1910: Kong Haakon kom på besøk til Værøy 9. mars med Panserskipet "Norge"
- 1910: Telegrafstasjonen åpnet
- 1910: Første fiskebåt med motor (montert på åttring, Ole Jensen/Johan Jensen)
- 1910: Den engelske tråleren Botanic forliser ved Storholmen (5 av mannskapet omkom)
- 1910: Mudring av Sørlandsvågen (avsluttet 1915)
- 1911: Nordlandslaget i Amerika gir penger til ei redningsskøyte som skal stasjoneres på Værøy.
- 1911: Tuberkuloseforening startes og blir datidens største forening på øya
- 1912: Havnevesenet påbegynner arbeidet med stats-støa/vorren i Måstad (ferdig 1913)
- 1913: Veien fra Sørland til Nordland stod ferdig
- 1915: Senere Biskop i Hålogaland, Wollert Krohn-Hansen, ble sokneprest i Værøy og Røst
- 1915: Værøy Sparebank trådte i virksomhet. Den ble i 1971 fusjonert inn i Bodø Sparebank
- 1915: Thomas Hernes blir fyrvokter (frem til 1937). Hans ideer førte til forbedring av fyrene langs kysten
- 1915: Boka «Nord i værene» av Carl Schøyen kommer ut (han bodde på Værøy)
- 1921: Tyvnesveien påbegynnes
- 1923: Værøy Idrettslag ble stiftet 6. mai med Oskar Sørland som formann
- 1925: Utplanting trær i Rømdalen («Plantefeltet»)
- 1925: Et kraftig uvær raserer havna i Røstnesvågen (alt av båter, naust og kaier)
- 1927: Værøy Mannskor ble stiftet 18. oktober med Ludvig Endresen som formann
- 1928: Værøy blir egen kommune (tidligere sammenslått med Røst)
- 1929: På yttersida av Værøy forliser en motorbåt i kraftig uvær i mars, tre unge menn omkommer
- 1929: Idrettshuset blir bygget
- 1929: Boka «Fuglefjell» av Carl Schøyen
- 1932: Boka «Ørnen fra Nupflåget», Carl Schøyen
- 1934: Tilreisende fiskere må be departementet om økonomisk hjelp for å komme seg hjem etter lofotsesongen
- 1934: Påbegynt molo Røstnesvågen (ferdig 1952)

1935: Søknad fra kommunen om midler til nødsarbeid
1935: Værøy fiskarlag stiftet
1935: Første pinsedåp på Værøy
1936: På Værøy blir det født siamesiske tvillinger. To jenter, som dør etter fødselen
1937: Fire mennesker omkom da ei lita motorpram havarerte nær land
1937: Første redningsskøyte med motor stasjonert på Værøy, R/S Biskop Hvoslef. (Første seilskøyte 1898)
1938: Michael Breivik bygger brygge og kai på Hundholman
1938: Posthus åpnes på Sørland
1939: Nykirken på Sørland ferdig bygd
1940: Vaktstyrke på 92 mann etableres på Værøy ved krigsutbruddet og tok senere til fange 26 tyskere
1940: Tyskerne etablerer base på fyret og overtok telegrafan
1940: Råfiskloven ble innført
1941: Valpesyke blant lundehundene på Værøy – kun en hund overlevde
1941: Pinsemenigheten Sion stiftet
1942: Fiskebåtene Perly og Trio forliser utenfor Røst. Ni ungdommer fra Værøy omkommer
1945: Værøy Slip AL ble etablert med en aksjekapital på 10 000 kroner
1946: Værøy Samvirkelag ble etablert det året – etter initiativ fra Fiskarlaget
1947: Første aggregat på Værøy
1948: I årsberetningen for Lofotfisket får standarden på rorbuene på Værøy svært dårlig karakter
1948: Oberst Ole Reistad fra Bardufoss flystasjon var den første som landet med sjøfly på Værøy
1948: Fiskebåten Brategg ble pårent av engelsk tråler og ble tatt med til England før de fikk retunere
1951: Fire gutter i 20 årsalderen druknet ved havna i Værøy da robåten veltet
1951: Hele Værøy fikk strøm (fra aggregat)
1953: Værøys første vannverk ferdig (Nordland)
1955: Den nye sentralskolen ferdigbygget og tas i bruk
1956: Vannverket på Sørland bygd i Rømdalen. Vannspringen i Røstnesvågen åpnes
1956: Oppstart notfiske etter torsk (M/K Brategg og Janni)
1957: Kirkebladet for Værøy og Røst ble startet
1958: Værøy skole- og ungdomskorps stiftet
1959: Lokalbåten «Røst» settes inn i ruten Røst-Værøy-Bodø
1960: Folketallet var på hele 1218 innbyggere
1960: Vei bygges til Kvalnes
1960: Radarstasjonen (Natostasjonen) på Håheia blir bygd. Bemannet frem til 2020
1961: 26 kilometer kabel over Moskenesstraumen forbinder Værøy med kraftnettet i Lofoten
1961: Filetfabrikker startes: Nordgård/Benjaminsen
1961: Eventyrlig line- og garnfiske (lotter opp mot 20000 kr og mer)
1962: Seks av mannskapet på sju (fire fra Værøy) omkommer da M/K "Nordbakken" forliser
1962: Lundehundklubben startet
1963: Store verdier går tapt da fiskebruket til Kristian Fagertun blir lagt i aske i en dramatisk brann
1964: Værøy blir eget tannlegedistrikt
1965: Den nye sykestua står ferdig
1967: Skolen på Nordland legges ned

1967: Svømmebassenget og tilbygget på skolen ferdig og tas i bruk

1969: Legemangelen er fortsatt stor (16 forskjellige leger på et halvt år)

1970: Mikal og Erik Breivik, opprinnelig fra Værøy, kontraherer landets største fabrikktråler

1970: De første borehull til vannverket

1972: Foreløpig toppår for vinterfiske i Lofoten

1973: Helikopterrute mellom Værøy-Bodø-Røst ble åpnet som landets eneste regulære helikopterrute

1973: Den nye prestegården på Sørland tas i bruk

1973: Postkontoret i Røstnesvågen og på Nordland legges ned og ordning med landpostbud startes

1974: Arbeidet med moloanlegget på teisthammeren påbegynt (ferdig 1976)

1974: Siste innbygger i Måstad flytter

1974: Den nye og moderne fiskarheimen (gamle fra 1880) kan dette året ta imot sine første gjester

1974: Siste ørnefangst (ringmerking ved Walter Kilvik). På det meste ble det fanget 252 ørn på et år

1975: Tyvnesmoloen ferdigbygd

1975: Det nye ferjeleiet ble ferdigstilt og tatt i bruk

1975: M/S Mosken inntar ruten etter M/S Røst og er den første bilførende rutebåt

1975: Boken «Alt for Norge» av Pål Espolin Johnsen utgis, om folket i Måstad

1976: Nytt moloanlegg på Teisthammeren ferdig

1977: For første gang avløser siloen høyhesjene på Værøy

1978: Værøy kan ta i bruk sitt nye kommunehus til 4 millioner kroner

1980: To gutter på 5 og 16 år drukner ved ferjekaia på Værøy

1983: Til glede for både foreldre og barn blir den første barnehagen endelig tatt i bruk på Værøy

1985: Forfatter og forlegger Dag Sørli får fylkets kulturpris og "Fritt Ords" honnørpris for "Lofotboka"

1986: Flyplassene på Værøy og Røst blir åpnet etter at de i en årrekke hadde vært betjent av helikoptre

1990: Twin Otterfly fra Widerøe styrter i havet etter avgang fra Værøy og alle 5 om bord omkommer

1990: Lofoten Viking etablert

1980: «Nato-stasjonen» på Heia modernisert og bygging kjørevei opp

1987: Værøy Radio starter sine sendinger

1992: Samferdseldepartementet besluttet 17. januar å stenge Værøy Lufthavn permanent.

1992: Det nye omsorgssenteret ferdig

1997: Den nye helikopterhavna på Tabbisodden ble åpnet 15. februar

1998: Jordskjelv 3.4 på Richter skala på Værøy

1998: Idrettslaget bygger turstien

1998: Lofoten pelagiske tar imot opptil 50 tonn sild/døgnet

1999: Det nye fryselageret ferdig

1999: Det nye sjøvannsanlegget i Vika satt i drift

1999: Ny altertavle laget av Karl Erik Harr til nykirken

2003: De siste sauene på Værøy

2003: Bygging av M/S «Johan Berg» - øyas største og mest moderne fiskebåt

2004: Skardsura avfallsmottak startes

2006: Utbedring av moloene på Værøy (stormskader)

2006: Gammelskolen rives og arbeidet påbegynnes med ny skole

2007: Værøy fyr nedlagt (bygd 1880)

2007: Ny omfattende havneutbygging igangsatt og Røstnesvågen ble utdypet

2008: Den «nye» havna åpnet

2011: Ekstremværet «Berit» med stormflo gir omfattende skader på vei, flyplass, kaier og anlegg
2011: Den nye kunstgressbanen åpnes
2011: Rekordfangst på 1650 tonn sild levert Lofoten Viking fra «Finnur Fridi»
2012: Værøy tar dobbeltseier i NM lutefisk
2012: Magasinet «Reiser og ferie» kårer Værøy til en av verdens vakreste øyer
2012: Br. Andreassen bygger ny kai og produksjonslokale
2011: Ny strømkabel fra Mølnerodden sammen med fiber til Værøy og Røst
2012: Sluttføring av nedkabling høy-/lavspent samtidig med fibertilknytning alle på Værøy
2012: Kvalfangeren «Småhaug» fra Værøy med rekordfangst på 36 vågekval
2012: Oppstart torskeoppdrett i Vika
2013: Vedlikeholdsmudring av havna
2013: «Gammelcoopen» legges ned og erstattes av Coop Prix i lokalene til «Supern»
2013: De nye gassferjene blir satt i drift
2014: Besøk av kronprinsparet
2014: Bygging av ny avdeling ved barnehagen
2014: Midnight Sun Festival arrangeres for første gang
2014: Åpning av nyanlegget til «Br.Berg og Jarle Bergs sønner»
2015: Gammekirken ferdig renoveret
2015: Bygging av skate-/bmx-bane nær Coopen
2017: Gjenåpning av skolens svømmebasseng etter 10 års stengning
2020: Industriveien sluttføres

Planen er trykket i bokformat mars 2021

Boken kan fås kjøpt ved henvendelse: postmottak@varoy.kommune.no